

Çanakkale Savaşları: Nedenleri, Sorumlusu ve Önemine Dair Yaklaşımlar

Memet YETİŞGİN*

Öz

Tarihin o güne kadar gördüğü en kanlı ve kapsamlı çatışmalarını barındıran Birinci Dünya Savaşı içerisinde önemli bir yer tutan cephe Çanakkale'dir. İtilaf devletlerince Savaşın kanlı gidişine ve uzamasına son vermek için açılan Çanakkale cephesi, planlandığı gibi gitmemiş, İtilaf kuvvetlerinin önce denizde ve sonra da karada yenilgi almaları üzerine Savaşın uzamasına ve daha kanlı olmasına yol açmıştır. İngiltere ve Fransa politikalarına önemli bir darbe alırken, Çarlık Rusya'sı savaşın uzamasına bağlı ağır şartlara dayanamayarak yıkılmıştır. Çanakkale savaşlarının zaferle sonlanması Merkezi Kuvvetlerin genel bir zafer için ümitlerini güçlendirmişse de Amerika Birleşik Devletleri'nin İtilaf güçleri tarafından savaşa girmesi durumu değiştirmiştir. Çanakkale savaşları, yaşadıkları kayıplara rağmen, Türklerin gururla anacağı, tarihlerine övgü dolu satırlarla kaydedecekleri bir savaş olmuştur. Türkler için büyük bir askerî zafer, vatan bilincine değerli bir katkı, millî devlet olma yolunda önemli bir kazanım ve Mustafa Kemal'in geleceğin Türkiye Cumhuriyetini kuran lideri olmasında etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale Savaşları, Birinci Dünya Savaşı, Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu, Mustafa Kemal, Türk Boğazları.

Çanakkale Wars: Approaches towards its Causes, Responsible and Importance

Abstract

The First World War that was the bloodiest and largest war history had recorded to that date comprised many battles some of which took place in

* Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, memetw@gmail.com.

Dardanelles. In order to end the bloody battles and shorten the war, the Allies opened the Dardanelles front. Yet, because of their defeat in both sea and land, the Great War lasted longer and became bloodier. While France and England experienced the first major impact to their imperialist policies, Tsarist Russia collapsed under heavy burden of the war. The victory at Dardanelles and the collapse of the Tsarist Russia increased hopes of the Central powers for a final victory in the Great War, yet the entrance of the United States into the war on the Allies side changed the situation. Despite their great losses in men and materials, the Dardanelles wars were prideful and worth recording history of the Turks. For them, the Dardanelles wars were a great military victory, a great success for understanding the meaning of the homeland, an important gain on the way to become a nation state and a great help for Mustafa Kemal to become the founder of the future Republic of Turkey.

Keywords: *Dardanelles Wars, The First World War, Turkey, Ottoman Empire, Mustafa Kemal, Turkish Straits*

Bazı savaşlar vardır, bölgeseldir. Mevzidir. Az sayıda çarpışanı vardır. Nedenleri sıradandır. Sonuçlarının yarattığı etkiler sınırlı kalmıştır. Bazıları ise dünya tarihini etkileyecek oranda evrenseldir. Birçok milletin tarihini derinden etkilemiştir. Çanakkale savaşları evrensel niteliği olan savaşlardandır. Nedenlerinin ağırlığı kadar sonuçlarının doğurduğu tarih son derece önemli bir yere sahiptir. Türkler, İngilizler, Yeni Zelandalılar, Fransızlar, Almanlar, Ruslar, Avusturyalılar ve daha başkaları bu savaşın nedenlerine katkı sağladığı kadar sonuçlarına da katlanmışlardır. Her kesimin tarihi olumlu ve olumsuz yönden etkilenmiştir. Çanakkale savaşları I. Dünya Savaşı'nın gi-dişatı içerisinde her kesime ağır maddî, insanî ve duygusal yükler ve kayıplar yaşatmıştır.

Savaşın taraflar I. Dünya Savaşına girilirken birçok hesap yanlış yapmışlardır. Bu yanlışlar arasında savaşın kısa sürede sonlanacağı algısı önemlidir. Savaşla ilgili tahminlerin çoğu savaşın altı ay gibi bir sürede sonlanacağını zannetmiş, uzun yıllar ve ağır kayıplara yol açacağını hesaplayamamıştır.¹ Savaşın başlarında Almanya'nın kısa sürede Fransa'yı yenerek savaş dışı bırakma planı işlememiş, Batı cephesinde meydana gelen tıkanıklık I. Cihan Harbini kilitlemiştir. Almanya'nın eski Genel Kurmay Başkanı General Alfred von Schlieffen'in geliştirdiği plana göre iki cephede savaş göze alan Almanlar "daha güçlü" gördükleri Batı cephesindeki Fransa'ya karşı güçlerinin büyük kısmıyla yüklenecek, Fransa tamamen savaş dışı bırakıldıktan sonra Rusya'ya karşı tüm güçler seferber edilecekti. Bunun olması için ise öncelikle tarafsız olan Belçika'nın ele geçirilmesi gerekiyordu zira bu kısa ve etkili coğrafya üzerinden

1 Arno J. Mayor, "The Short-War Illusion," *The Outbreak of World War I*, editör Holger H. Herwig, Toronto: D. C. Heath and Company, 1991, s. 24-31.

Fransa'nın daha rahat alt edilmesi umulmuştu. Ancak Belçika'ya saldırının İngiltere'yi savaşa sokacağı muhakkaktı. Almanlar Belçika'yı ele geçirmekle Kanal bölgesinde üstünlük kurup İngiltere'nin Fransa'ya yardım etmesini engellemeyi de planlamışlardı. Schlieffen planını uygulayacak olan Genel Kurmay Başkanı genç Helmut von Moltke gerekli yetenek ve teşkilatçılıktan yoksundu. Onun bu göreve getirilmesinde on dokuzuncu asrın önde gelen generallerinden ve Fransa'nın 1870 savaşında yenilmesini sağlayan Mareşal Motke ile akraba olması etkili olmuştu. Batı'da Almanların umduğu "hızlı zafer" gerek hatalı uygulamalar, gerekse de Fransa ve Rusya'nın daha hızlı hareket etmesi ile gerçekleşememişti. Almanlar Batı'da kullanmayı planladıkları bir kısım kuvvetleri Ruslara karşı göndermek zorunda kalmıştı. Fransız komutan General Joffre, Marne Savaşında (6-12 Eylül 1914) gösterdiği başarılı savunma ve saldırılarla Almanların istedikleri "hızlı zaferi" elde etmelerini engellemişti. İtilaf güçleri Almanları Fransa ve Belçika'dan çıkarmak için karşı saldırılara geçmişti. Bunun sonucu Batı cephesindeki savaş "siper savaşları" şekline dönüşerek bir çeşit "kilitlenme" ortaya çıkmıştı. Bu kilitlenmeyi açmak için 1915'te İtilaf güçleri Çanakkale'ye saldırarak burada yeni bir cephe açmışlardı. İtilaf güçleri için Çanakkale savaşları çok şey vaat etmekteydi. Ancak zayıf planlanmış ve yürütülmüştü.²

14 Nisan 1915 tarihli Roma Ataşemiliterliğinin İstanbul'a gönderdiği bir yazı Çanakkale savaşlarının nedenleri hakkında doğru tespitlerde bulunmuştur. Aynı tespitler 1916'da I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda kitabını yazan Albay Patterson tarafından da kaydedilmiştir. Bu tespitlere göre Çanakkale cephesi İtilaf güçlerine sayısız "ihtimaller" sunuyordu. Bu ihtimaller arasında Rusya'ya giden yolun açılması, Boğazlar üzerinden Rusya'ya silah ve cephanenin taşınması, Rusya'dan müttefiklerine buğday getirilmesi bulunmaktaydı. Dahası İtilaf kuvvetlerinden yeterli kararlılık görmedikleri takdirde Balkanlı milletler İttifak kuvvetleri yanında savaşa girebilecekti. Osmanlı toprakları peşkeş çekilerek Balkanlı milletler İtilaf kuvvetleri tarafında savaşa sokulacaktı. Daha savaş kararı alınmamışken Yunan Başvekili Venizelos'un İngiltere'ye gönderdiği bir mektupla Yunan kuvvetlerinin İngiliz emrine verilebileceğini, bunun için Bulgarların da Osmanlılara karşı savaşmasını şart koşması Çanakkale cephesinin açılmasını tetiklemişti.³

Çanakkale'de İtilaf kuvvetleri başarılı bir operasyon gerçekleştirdiği takdirde "Yunanlılar ve Romanyalılar İtilaf güçleri tarafında çarpışıyor" olacaktı. Bulgarlar "tarafsız" veya İtilaf safında yer alacaktı. Sırbistan ve Karadağ yerle bir edilmiş olmayacaktı. En az "üç milyon" asker ile Balkanlar üzerinden Viyana'ya yürüyen İtilaf kuvvetleri burasını alacak ve savaş kısa sürede İtilaf kuvvetlerinin zaferi ile sonuçlanacaktı. Bu olmasa bile Balkanlar ve Rusya üzerinde açılan yeni cepheler çok sayıda Alman kuvvetinin buralara sevkine yol açacaktı. Bu durumda da Batı cephesinde İn-

2 Jeremy Black, *European Warfare, 1815-2000*, London: Palgrave Macmillan, 2001, s. 81-83.

3 Fahri Belen, *Çanakkale Savaşı'ndan Alınan Dersler*, İstanbul: Yeditepe, 2009, s. 3.

giliz ve Fransızlar Almanya'yı kolayca alt edebilecekti. İstanbul'u almış olan İngilizler Doğu'da şan ve şöhrete ulaşılacaktı. Almanların bölgedeki ekonomik faaliyetleri kesilecek, onun yerine İngilizlerin ekonomik denetimi gelecekti. Osmanlı savaşı dışına itilecek, Mısır üzerindeki baskısı kaldırılacak ve yılgınlık emareleri gösteren Rusların savaşa daha bir iştahla devamı sağlanacaktı.⁴

İngiltere, Çanakkale'de açılacak bir cephe ile Karadeniz üzerinde İtilaf güçlerinin denetimini kurarak bölgenin stratejik ve ekonomik gücünü ele geçirmek, doğu cephesinde gerek malzeme eksikliği ve gerekse de ülke içerisindeki devrimci unsurların baskıları ile zor durumda olan Rusya'ya yardım etmek, Rus hububatına muhtaç olan İtilaf güçlerine hububat sağlamak, Rusya'nın isteği ile Osmanlı Devleti'nin Kafkasya cephesinde konuşlandığı askerî gücü kırmak istemişti.⁵ Fransız diplomata göre İtilaf güçleri Büyük Savaş'ın batıdaki kilitlenmesi ve savaşın uzaması nedeniyle İslâm dünyasında geniş çaplı bir Müslüman ayaklanmasından korkmaya başlamıştı. Bu tür bir ayaklanmayı önlemek için de İslâm dünyasının siyasi merkezi gibi görülen İstanbul'a saldırmayı uygun görmüşlerdi.⁶ İtilaf güçleri İstanbul'u alarak Osmanlı'yı savaş dışı bırakacak, Rusya'ya yardımcı olacak, Suriye, Irak, Kafkaslar ve Doğu Akdeniz'de Osmanlı ile savaş halinde olan askerî birliklerini batıya kaydırarak bu cephede Almanya'yı kısa sürede yenecek ve savaşı kazanacaklardı.⁷ Türkler için Çanakkale hayati öneme haizdi. Onlar vatanlarını korumak için savaştaydı. Düşman işgaline karşı koymak, emperyalizmin eline düşmemek ve varlıklarını korumak gibi meşru ve anlamlı nedenler için Çanakkale'deydiler.⁸

Harb-i Umuminin sanıldığı gibi kısa sürede son bulacağı tahminleri tutmayıp uzayınca, savaşan tarafların kayıpları da ağırlaşarak artmıştı. Savaşın daha ilk yılı içinde ağırlaşan yükünü, maddî ve insanî kayıplarını azaltmak ve durdurmak için Çanakkale'nin geçilerek İstanbul'un ele geçirilmesi ve böylece savaşın kısa sürede sonlandırılması senaryosu İtilaf güçlerine cazip görünmüştü. Savaşın ilk yılı içerisinde İngiltere kısmen, diğer tüm savaşan kesimler ağır bir şekilde savaşın ekonomik yükü ve kayıpları altında ezilmeye başlamıştı. Bu bağlamda, Fransa 3.000.000 askerini aktif, 1.000.000'unu yedekte hazır tutarak 4.000.000 askerî mobilize etmiş-

4 J. H. Patterson, *With the Zionists in Gallipoli*, London: Hutchinson & Co., 1916, s. 18-21; *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2005, s. 66-67.

5 John Merriman, *A History of Modern Europe: From the Renaissance to the Present*, London: Norton and Company, 1996, s. 1059; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, cilt 2, İstanbul: e yayınları, 1983, s. 380; Ahmet Altıntaş, *Çanakkale İngiliz Orduları Başkomutanı Ian Hamilton'un Çanakkale Savaşları Raporu*, Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, 1999, s. 13; http://www.firstworldwar.com/battles/overview_gf.htm

6 Murat Çulcu, *İkdâm Gazetesi'nde Çanakkale Cephesi: 3 Kasım 1914—3 Şubat 1916 Haber-Yorum-Bildiri-Röportaj-Gözlem ve Anılar*, cilt 1, İstanbul: Denizler Kitabevi, 2004, s. 238-239.

7 Alexander Rudhart, *Twentieth Century Europe*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1986, s. 21; Eric J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, London: I. B. Tauris Publishers, 1997, s. 122.

8 Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1986, s. 73.

ti. Bunlar için günlük 1.500.000£ harcama yapmaktaydı. Erkek nüfusunun 19 ile 50 yaş arasını üretimden çekerek savaşa sürmesi ağır ekonomik kayıplar doğurmuştu. Ekim 1913'te 28.385.000£ olan ithalatı 1914 Ekiminde 8.127.000£'a gerilemiş; aynı dönem ihracatı ise 24.794.000£'dan 7.230.000£'a düşmüştü. 1915 yılı ortalarına kadar 600.000 insanını kaybetmişti. Fransa'nın 1915 ortalarına kadar toplam maddî kayıpları 1.686.400.000£'u bulmuştu ki bu kayıplar Fransa'nın bir yıllık millî gelirinden fazla, toplam millî zenginliğinin ise 1/8'ine eşitti.⁹

Birinci Dünya Savaşının ilk yılı içinde harcanan paralar dikkate alındığında Rusya'nın kişi başına harcaması diğer büyük devlet harcamaları içerisinde en düşük oranda kalmıştı. Rusya'nın günlük harcamaları 1.400.000 (£) *Pound* civarında gerçekleşmişti. Dahası Büyük Savaş Rusya'nın ticaretini vurmuştu. Savaş öncesi Almanya Rus ihracatının %30'unu ve ithalatının ise %40'ını oluşturmaktaydı. Savaş sırasında Türk Boğazlarının kapanması nedeniyle Karadeniz ticareti durma noktasına gelmişti. Rusya'nın 1913 Ekim ayında toplam ithalatı 13.210.000£ iken 1914 Ekim ayında 2.889.000£ civarına düşmüştü. Toplam ihracatı ise Ekim 1913'te 15.232.000£ iken Ekim 1914'te 1.695.000£'da gerilemişti. 1915 yılı ortalarına kadar yapılan savaşlarda 1.000.000 insanını kaybeden Rusya'nın maddî kayıplarının toplamı 1.504.000.000£'u bulmuştu. Bu ise Rusya'nın bir yıllık millî gelirini aşan, millî zenginliğinin ise 1/8'ine denk gelen bir rakam idi.¹⁰

Avusturya-Macaristan 4.000.000 askerini savaşa sürmüştü. Bunların giderleri için günlük 1.500.000£ harcama yapmak durumunda kalmıştı. Ticaretinde büyük gerilemeler yaşamış, Ağustos 1913'te 268.000.000 *Krone* ithalat yaparken bir yıl sonra bu rakam 97.700.000 *Krone*'a gerilemişti. İhracatı ise aynı tarihler için 215.000.000 *Krone*'dan 30.400.000 *Krone*'a düşmüştü. Mobilize ettiği askerinin Temmuz 1915 tarihi itibarıyla %15'ini kaybettiği tahmin edilen Avusturya-Macaristan'ın, aynı tarih itibarıyla toplam kayıpları 1.588.000.000£'u bulmuştu. Bu ise imparatorluğun toplam zenginliğinin 1/7'sine eşit bir rakamdı.¹¹

Almanya savaş başlarken 18 ile 45 yaş arası erkek nüfusunun toplamını meydana getiren 10.240.000 insanını seferber etmişti. Bunların 4.880.000'i askeri eğitim almış askerlerden ve 5.360.000 eğitimsiz kimselerden oluşmaktaydı. İki cephede ve 600 mil gibi uzun bir cephe hattı üzerinde savaşan Almanların Ocak 1915 tarihi itibarıyla toplam kayıpları tahminen 2.000.000'u bulmuştu. Ordunun günlük harcamaları 2.000.000£'u bulmaktaydı. Savaşın ilk on iki aylık süresinde Almanya'nın maddî kayıpları 2.775.000.000£'u bulmuştu (bu miktara insani kayıpların parasal-

9 Edgar Crammond, "The Cost of the War," *Journal of the Royal Statistical Society*, 78:3 (Mayıs 1915), s. 369-371.

10 Crammond, "The Cost of the War," s. 371-373.

11 Crammond, "The Cost of the War," s. 373-375.

laştırılmış karşılığı da dahildir). Kayıplar Almanya'nın toplam milli zenginliği olan 15.000.000.000£'un 1/6'sına ve iki yıllık milli gelirine denk gelmekteydi.¹²

I. Dünya Savaşı başladığı zaman Avrupa Büyük devletleri arasında “milli gelir ve zenginlik” ile ilk sırada Büyük Britanya gelmekteydi.¹³ İngiltere, Napoleon Bonapart savaşlarının sona erdiği 1815'ten sonra büyük ekonomik kayıplara yol açan savaşlar içinde yer almamış, yaptığı savaşlarda genellikle zaferle çıkmış, endüstri devrimini ilk gerçekleştiren olarak gelişen ekonomisi sonucu dünyanın en zengin ülkesi konumuna yükselmişti. Temmuz 1914 tarihi itibarıyla Büyük Britanya'nın maddi zenginliği 16.500.000.000£ ve yıllık milli geliri 2.140.000.000£ idi. Ekonomik zenginliğine rağmen savaşın yükünü hissetmişti. Savaşın başladığı günlerden itibaren ordu ve donanmaya aylık 45.000.000£, bir başka deyişle günlük 1.500.000£ harcamak zorunda kalmıştı. Savaş ilerledikçe günlük harcama miktarları artmış, Aralık 1914'te 1.970.000£'a yükselmişti. Ancak, İngiltere güçlü donanması, deniz aşırı müstemlekeleri ve deniz ticaretindeki üstünlüğü nedeniyle ithalat ve ihracatından diğer savaşan ülkeler kadar ağır yaralar almamış, savaş süresince “tatmin edici” bir ticareti sürdürebilmişti.¹⁴ Birinci Dünya Savaşının ağır kayıpları savaş boyunca kendisini hissettirmiş, tarihin o güne kadar gördüğü en kanlı savaş olmuştur. Milyonlarca insan Büyük Savaş'ta hayatını kaybetmiştir. Seferber edilmiş orduların 13.000.000 kayıp verdiğini belirten Hersch'in tahmini abartıdan uzaktır. Savaşta cepheye çağrılan 15 ile 49 yaş arası erkek nüfusun en fazla kayıp verdiği ülkeler Sırbistan ve Karadağ olmuş, onları Rusya ve Türkiye izlemiştir.¹⁵ Osmanlılar 1915 yılı sonuna kadar 2.523.000 insanını cepheye göndermiş, bu kadar insanın seferber edilmesi ülkede üretim ve güvenliğe büyük zarar vermiştir.¹⁶

Çanakkale cephesi başta İngilizler olmak üzere İtilaf politikacıları için çok şey kazandıracak bir cephe görünümündeydi. Yüksek kazanç algısı acele etmelerine, cephenin detaylı planlamasını yapmamalarına yol açmıştır. İtilaf kesiminin görüşünü “kendi şahsında hisseden” Churchill bir bakıma tek başına savaşın planlaması ve gi-

12 Crammond, “The Cost of the War,” s. 375-388.

13 Patrick O'Brien, **Economic Growth in Britain and France, 1780-1914: Two Paths to the Twentieth Century**, New York: Allen and Unwin, 1978, s. 74; Derek Howard Aldcroft, *The European Economy, 1750-1914: A Thematic Approach*, Manchester: Manchester University Press, 1994, s. 17; Paull Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, New York: Wintage Books, 1989, s. 147-290. Kennedy'ye göre 1890'da Avrupa Büyük devletleri arasından milli gelirin fert başına düşen oranı en yüksek İngiltere'de idi. İngiltere'de fert başına düşen gelir, 1860 Amerikan Doları fiyatlamasına göre, 785 Dolar idi. Onu en yakın Almanya 537 Dolar ve Fransa 511 Dolar ile takip ediyordu. Aldcroft ise 1913'te İngiltere'de fert başına düşen geliri 1,034 Dolar gösterirken, bu miktarın Almanya'da 789 ve Fransa'da ise 669 Dolar olarak belirtmiştir. O'Brien, Cihan Harbinin hemen öncesinde İngiltere'nin fert başına düşen gelirini 50£ ve Fransa'nın ise 38.4£ olduğunu iddia etmiştir.

14 Crammond, “The Cost of the War,” s. 388-399.

15 Walter F. Willcox, “Military Losses in the World War,” *Journal of the American Statistical Association*, volume 23, no. 163 (September 1928), s. 304-305.

16 Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1986, s. 70.

dişatından etkili rol oynamıştır.¹⁷ Erickson'a göre Çanakkale'ye saldırma fikri "verimli akla" sahip olan "Jacky" lakaplı Lord Fisher ile Lord Winston S. Churchill'e aitti. Onlara göre Çanakkale cephesinde kazanılacak bir zafer jeopolitik yönden çok önemli bir bölgenin ele geçirilmesini ve stratejik önemi çok yüksek olan amaçlara ulaşılmasını sağlayacaktı. Türklerin teslim olmalarını, Rusya'nın desteklerle ayakta kalmasını, Bulgarlara baskı uygulanarak İtilaf güçleri yanında savaşa katılmasını ve böylece de "üç düşman cephesinin bir vuruşla kazanılmasını" mümkün kılacaktı.¹⁸

Çanakkale cephesinin açılmasında İngiliz devlet adamlarından Savaş Bakanı Lord Kitchener ile Türk devletine son vermek isteyen, İngiltere'deki Türk karşıtı kesimin liderliğini yapan Loyd George'un politikaları da etkili olmuştur.¹⁹ Dönemin İngiltere Başbakanı Asquith, Deniz Bakanı olan Lord Churchill'e güvenmekte, onu "maceraperest", "saldırgan" ve "korkusuz" olarak görmekteydi. Asquith'e göre savaş sürerken Churchill'in varlığı çok şey ifade etmekteydi ve "sürekli fikirler üreten canlı bir akla sahipti."²⁰ İngilizlerin önde gelen siyasilere Çanakkale cephesinin açılması konusunda kararlıydı.

Çanakkale savaşları "gelişmeleri ve sonucu, hem de harp sonrası devrinin rengi ve gelişmeleri üstüne, kader tayin edici damgasını vurmuştur. Hatta bu harpler, çağımızın çığır çizen faktörlerinden biri" kabul edilmiştir.²¹ İtilaf güçlerinin Çanakkale boğazına saldıracağı ve boğazı geçerek İstanbul'a geleceği haberi üzerine telaşlanan Osmanlı hükümeti, tüm yönetim birimlerini alarak Eskişehir'e taşınmak kararı almıştı. Sultan V. Mehmet'de hükümetin Eskişehir'e taşınmasına "hâh u nâhâh muvafakat" etmişti. Eskişehir'de Padişah ve maiyeti için "ayrı ayrı hâneler tedarik" olunmuş, hazine-i hümayunun "kıymetli eşyası" sandıklara konularak Konya'ya gönderilmişti. İtilaf güçleri boğazdan geçmeye muktedir olduğu takdirde Sultan ve hükümet Eskişehir'e gidecekti.²²

17 R. MacGregor Dawson, "The Cabinet Minister and Administration Winston S. Churchill at the Admiralty, 1911-1915," *The Canadian Journal of Economics and Political Science*, 6:3 (August 1940), s. 351-352.

18 Edward J. Erickson, "One More Push: Forcing the Dardanelles in March 1915," *The Journal of Strategic Studies*, 24: 3 (September 2001), s. 159.

19 H. C. Armstrong, *Türkiye Nasıl Doğdu?*, hazırlayan Metin Martı, İstanbul: Arma Yayınları, 1997, s. 36.

20 Dawson, "The Cabinet Minister and Administration Winston S. Churchill at the Admiralty, 1911-1915," s. 339.

21 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal, 1881-1914*, cilt 1, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994, s. 236.

22 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987, s. 117. Türkgeldi'ye göre Sultan ve hükümeti Eskişehir'e giderken selefi Sultan II. Abdülhamit de beraberlerinde götürülecekti. Bu suretle kendisine haber verilmiş ve hazırlanması istenmişti. II. Abdülhamit ise hiçbir yere gitmeyeceğini, Sultan'ın da asla Eskişehir'e gitmemesi gerektiğini belirtmiş, 93 Harbi sırasında kendisinin de İstanbul'u bırakarak Gelibolu'ya gitmesini istediklerini, ancak katiyetle reddettiğini söylemiştir. Ona göre bir defa İstanbul'da çıkılacak olunursa bir daha buraya dönülmek mümkün olmayacaktı.

Osmanlı Devleti'nin Büyük Savaş'a katılması ile Kafkaslarda açtığı cephe Rusların Almanya cephesinde ihtiyaç duyduğu bir kısım kuvvetlerini bu tarafa yönlendirmesine yol açmıştı. Ruslar müttefiklerine başvurarak Kafkaslar üzerinde oluşan Türk baskısının azaltılmasını istemişti. Bu isteğe bağlı olarak İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener, İngiliz Donanması Birinci Lordu²³ olan Churchill'den "Çanakkale Boğazları üzerinde bir gösteri" yapmasını istemiş, Churchill ise Çanakkale boğazının toprak ve kalelerle iyi savunulduğunu bildiğinden sadece denizden hücumun yeterli olmayacağını, karadan da hücum etmenin gerektiğini belirtmişti. Amacı 1915'in "kahramanı" olmak isteyen Lord Churchill'in arzularına rağmen Savaş Bakanı Kitchener karadan hücum etmek için bir asker dahi verilemeyeceğini söylemişti. Churchill İngilizlerin Akdeniz donanması kaptanı Sir Sackville Carden'den "birkaç eskimiş savaş gemisi" ile Çanakkale'nin geçilip geçilemeyeceğini sormuş, Carden bunun ancak "büyük sayıda gemiyle" mümkün olabileceğini belirtmişti.²⁴

Amiral Carden Akdeniz'de İngiliz ve Fransız gemilerinden oluşan İtilaf donanmasının ortak komutanı idi. Emrinde son model savaş gemileri olduğu gibi eskimiş olanları da vardı. Savaş gemileri arasında "15 topla son derece modern süper zırhlı" Queen Elizabeth, modern savaş zırhlısı Inflexible ile on iki zırhlı ve birçok küçük gemi bulunmaktaydı. Dört zırhlı ve dört mayın temizleyiciden oluşan Fransız deniz gücü de emrindeydi. Ana karargâhını Midilli adasının Mondros limanına kuran Carden'nin emri altında İngiliz Kraliyet Donanmasının "en zeki ve saldırgan" kaptanları olan Amiral John de Robeck, Rosslyn Wemyss ve Roger Keyes bulunmaktaydı.²⁵ Kurtoğluna göre Boğazı geçmeye çalışan İtilaf donanması 18 parça harp gemisinden oluşmaktaydı.²⁶

Çanakkale'de Osmanlı ile İtilaf güçleri arasındaki gerginlik savaş ilanından önce başlamış, Enver Paşa'nın talimatı ile 25 Temmuz 1914'te Boğaza Alman ve Avusturya harp gemileri hariç hiçbir ülkenin gemilerinin girmesine müsaade edilmemesi, girmeye çalışanlara ateş açılması kararlaştırılmıştı. 10 Ağustos'da Alman Goben ve Breslau harp gemilerinin boğazı geçmesine müsaade edilmiş, onları izleyerek gelen İngiliz donanması Boğaz önüne gelerek Boğazdan Alman gemilerinin geçip geçmediğini sormuş, geçtiği cevabını alınca da İmroz civarında Boğazı ablukaya başlamıştı.²⁷

23 Dawson, "The Cabinet Minister and Administration Winston S. Churchill at the Admiralty, 1911-1915," s. 329. İngiliz donanması Amirallikte oluşturulan bir kurul tarafından idare edilmekteydi. Kurulun başındaki kişi "Amirallığın Birinci Lordu" (The First Lord of Admiralty) olarak isimlendirilmekte, kabine üyeleri arasında seçilmekte ve Donanma Bakanı olarak görev yapmaktaydı. Donanma Bakanına dört "Deniz Lordu" yardımcı olmaktaydı. Bunlar da "Birinci Deniz Lordu, İkinci Deniz Lordu, Üçüncü Deniz Lordu ve Dördüncü Deniz Lordu" şeklinde adlandırılmakta ve her birinin donanma içerisinde farklı fonksiyonları olmaktaydı.

24 Paul Addison, *Churchill: The Unexpected Hero*, Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 76-77.

25 Erickson, "One More Push: Forcing the Dardanelles in March 1915," s. 159-160.

26 Fevzi Kurtoğlu, *Çanakkale ve 18 Mart 1915*, İstanbul: Deniz Matbaası, 1935, s. 129.

27 Kurtoğlu, *Çanakkale ve 18 Mart 1915*, s. 15-19.

Çanakkale'ye İtilaf güçlerinin ilk saldırısı 3 Kasım 1914'te İngiliz Kraliyet donanmasının boğaz girişindeki savunma tabyalarını bombalamasıyla başlamıştır. Çanakkale boğazına ilk ciddi saldırı için 1807'de Amiral Sir John Duckwort'un komutasındaki İngiliz donanmasının Çanakkale'yi geçerek İstanbul'a geldiği tarihin yıldönümü olan 19 Şubat günü seçilmişti. Bu ve izleyen birçok saldırı ile Türk tabyaları, boğaz savunması ve denizdeki mayınlar temizlenmeye çalışılmıştı. Çanakkale'de denizaltılarını kullanan İtilaf güçleri ilk başarılarını Türk mayın gemisi Mesudiye'yi torpido ile batırmakla elde etmişlerdi. Türklere bahriyeli ve subay olarak 24 kişi şehit düşmüştü. Bunu izleyen günlerde Fransız denizaltısı Safir batırılmış, geminin subaylarından kurtulan olmamıştı.²⁸ Carden'in "yeterli kararlılık ve ciddiyetten uzak" saldırıları ağır eleştirilere maruz kalmış, üstüne aldığı "stresin ağırlığını çekemeyen" Amiral Carden 16 Mart 1915'te hastalığı bahane edilerek görevinden alınmıştır. Carden'den boşalan komutaya "saldırgan" Amiral Robeck getirilmiştir.²⁹

Boğazı geçmek için büyük çaplı saldırı Amiral Robeck'in komutasında 18 Mart 1915'te yapılmıştır. O güne kadar "en güçlü savaş makineleri" olan İngiliz-Fransız donanması Çanakkale boğazını bombalayarak,³⁰ "hatlar olarak bilinen paralel" pozisyonda Boğaz'da ilerlemiştir. Saat 11:15'te başlayan saldırı sonucu öğleye kadar tüm önemli Türk tabyaları susturulmuş, her şey yolunda giderken öğleden sonra saat ikide Fransız zırhlısı Bouvet "dakikalar içerisinde" batırılmıştır. Diğer Fransız savaş gemileri, Gaulois ve Suffren, ağır yaralar almıştır. Böylece Çanakkale Boğazını geçmeye çalışan Fransız donanması servis dışı kalmıştır. Öğleden sonra saat 4.11 sularında İngiliz zırhlısı Inflexible mayına çarparak ağır yaralanmış, birkaç dakika sonra Irresistible aynı kaderi paylaşmıştır. Boğazı geçme denemesi İtilaf güçlerine üç savaş zırhlısının batmasına, bir modern ve iki eski savaş zırhlısının ciddi yara almasına yol açmıştır. Karadan atılan toplara ve denize döşenen mayınlara yenilen İtilaf donanması boğazı geçememiş, saldırı sırasında İngilizlerin Irresistible ve Ocean zırhlıları ile Fransızların Bouvet zırhlısı batmış, Inflexible, Gaulois³¹ ve Queen Elizabeth gemileri hasar görmüştür. Africa zırhlısının da batırıldığı ve Amiral Charnier zırhlısının ise karaya oturduğu iddia edilmiştir. İtilaf güçlerinin kayıpları "son sistem üç zırhlıya, büyük küçük yüz top ve 2.500 cana mal olmuştur." İtilaf güçlerinin büyük kayıplarına karşılık Türk tarafının kayıpları, bir yabancı yaklaşıma göre, sadece "birkaç top ve birkaç mayın"³² olmayıp, 3 zabıt ve 24 nefer şehit, 2 zabıt ve 68 nefer yaralı şeklinde gerçekleşmiştir.³³

28 Kurtoğlu, *Çanakkale ve 18 Mart 1915*, s. 47-51.

29 Erickson, "One More Push: Forcing the Dardanelles in March 1915," s. 161.

30 Svetozar Tonjoroff, "Russia's Struggle for an Outlet," *North American Review*, 201 (January/June 1915), s. 530.

31 H. Charles Woods, "The Dardanelles Campaign," *Journal of Royal Geographic Society*, 2:4, 1915, s. 139-153. Yazara göre Türk topçularının gücü, denizde mayınlamanın katkıları ile Boğazı geçilmez hale getirmiş, önceden boğazın geçilebileceğine inanan birçoklarını hayal kırıklığına uğratmıştır.

32 Erickson, "One More Push: Forcing the Dardanelles in March 1915," s. 161-162; Çulcu, *İkdâm Gazetesi'nde Çanakkale Cephesi*, s. 155-177.

33 Kurtoğlu, *Çanakkale ve 18 Mart 1915*, s. 128-129.

İtilaf donanmalarının Boğazı geçmek isterken ağır kayıplar vermesi üzerine komuta kademesinde çatlaklıklar doğmuştur. Churchill'in baskı ve isteklerine rağmen donanma komutanı Amiral Robeck denizden tekrar saldırıyı reddetmiş, karadan destek almadıkça denizden saldırmanın faydasız olduğunu belirtmiştir. Deniz yenilgisine rağmen İtilaf güçleri Çanakkale cephesindeki iyimserliklerini kaybetmeyerek bir süre sonra deniz planına son vermiş, Gelibolu'nun karadan işgali düşünülmüş, bu amaçla İngiliz, Fransız, Avustralyalı, Yeni Zelandalı ve diğer kaynaklardan oluşan kara birlikleri, Churchill'in arkadaşı Sir Ian Hamilton komutasında olarak, Gelibolu'ya çıkarma yapılmasına karar verilmiştir. 25 Nisan'da başlayan kara çıkarması, hâkim tepeliklerde konuşlanan Türk birliklerinin başarılı karşı koyması ile durdurulmuş, İtilaf güçleri "dar bir sahil üzerinde çakılı" kalmıştır. Türk kuvvetlerinin başarılı karşı koyması neticesinde düşman kuvvetlerinin bir kısmı esir, bir kısmı ise gemilerine kadar kovalanmıştır. Bir kısım düşman ise "beyaz bayrak" çekerek esir olacağını belirtmiş, ancak kendilerini almaya giden Türk askerine karşı ani saldırı düzenleyerek büyük kayıplar verdirmişlerdir. İtilaf kuvvetlerinin bu tür "hâinâne hilesi şâyân-ı te'essüf" doğurmuştur.³⁴ Kötü durumun aşılması için Lord Churchill yeni kuvvetler gönderilmesini istemiştir.

İngiliz *The Mornign Post* gazetesi Churchill'in izlediği yolu eleştirerek, "Deniz Bakanı, uzmanların düşüncelerini hiçe saymaktadır... Lord Fisher'in fikirlerini uygulamamaktadır... Gerçek, Wiston Churchill ülkeye bir tehdittir" diyerek Çanakkale savaşlarının İtilaf güçleri ve Churchill için büyük bir sorun yarattığını ortaya koymuştur. İngiliz siyasetçileri Çanakkale savaşlarını "Churchill'in bencilliği, savaş çığırkanlığı yapan mantığı, bir stratejist olarak tehlikeli amatörlüğü ve kendini beğenmişliğinin"³⁵ başlattığını dillendirmiştir. Churchill'in Çanakkale kararına ilk önemli tepki donanma yönetim kurulunda yer alan ve kendisinden sonra en önemli kişi olarak görülen Birinci Deniz Lordu Fisher'den gelmiştir. Lord Fisher'in çekincele-ri Gelibolu'ya Kuzey Denizinden kaydırılacak güçlerin buradaki cepheyi zayıflatması korkusundan kaynaklanmaktaydı. Ona göre Gelibolu cephesi Kuzey Denizi cephesi ile karşılaştırılamayacak kadar önemsizdi.³⁶ Çanakkale cephesi planları söz konusu oluncaya kadar her zaman uyum içinde çalışan Fisher, itirazlarına rağmen Churchill ile bir süre daha uyum içerisinde çalışmaya devam etmiştir. Çanakkale savaşlarının tüm planları İngiliz Amirallğinde bulunan ve aralarında Lord Fisher'in de yer aldığı savaş kurulu tarafından yapılmış ve eyleme dönüştürülmüştür.³⁷

34 *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2005, s. 87-90.

35 Paul Addison, *Churchill: The Unexpected Hero*, Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 78-79.

36 Dawson, "The Cabinet Minister and Administration Winston S. Churchill at the Admiralty, 1911-1915," s. 354. Fisher Churchill'in Gelibolu çıkarması kararından hiçbir şeyin döndürmeyeceğini bildiği için görevinden istifasını istemiştir.

37 Dawson, "The Cabinet Minister and Administration Winston S. Churchill at the Admiralty, 1911-1915," s. 341-349. Dawson'a göre iddia edildiği gibi Churchill emrinde bulunan amirallere kendi inandıklarının aksine bir eylem planını zorla kabul ettirmek gibi bir davranış içerisinde yer almamıştır.

Çanakkale savaşlarında İtilaf güçlerine yardımcı olmak üzere, belki “iki bin yıldan beri” ilk defa, bir Yahudi birliği oluşturulmuştur. İngiliz Kuvvetler Komutanı General Maxwell Yahudilerden oluşan ve sayısı yaklaşık 500 olan bir Katırcılar birliği meydana getirmiş, başına Albay Patterson verilmiştir. Birlikte subaylar için 20 binek atı ve 750 yük katırı bulunmaktaydı. Albay Patterson’a yardımcı olmak üzere beş İngiliz ve sekiz Yahudi subayı yanında İskenderiye Büyük Hahamı da görevlendirilmiştir. Birlikteki askerler Türklerin “sonuçsuz” Kanal harekâtı sırasında geride bıraktıkları “mükemmel” silahlar ile donatılmıştır.³⁸

Çanakkale cephesinde batan savaş gemileri, denizaltılarının batırdığı yolcu ve levazım gemileri, karada yüz yüze çatışmalar, top mermileri, tüfek kurşunları her kesimden on binlerce askerin hayatına mal olmuştur. İtilaf denizaltıları—AE2, E11, E14 ve E15—Marmara Denizi’ne geçmeyi başararak burada Türk destek gemilerine, ulaşımına, asker ve malzeme sevkiyatına ciddi zararlar vermiştir. Düşmanın deniz altılarından E15 Çanakkale akıntısına dayanamayıp kıyıya çıkınca, Türk topları ile etkisiz hale getirilirken, AE2 denizaltısı Türk savaş gemisi Sultanhisar’ın torpidoları ile batırılmıştır. Her iki denizaltının mürettebatı esir edilmiştir.³⁹ Savaşta Alman deniz altıları da İtilaf kuvvetlerine karşı başarılı savaşlar vermiştir. Alman denizaltıları İtilaf güçlerinin Majestic ve Triumph savaş gemilerini batırmıştır.⁴⁰ Osmanlı Donanmasında görev alan Muavenet-i Milliye torpido botu İngiliz Kraliyet Donanmasına ait Goliath zırhlısını batırmıştır.⁴¹ Ancak, İtilaf denizaltılarının Marmara’da İstanbul yakınlarına kadar giderek yolcu gemilerine zarar vermesinin halkın galeyana gelmesine ve “düşman tebaasına” karşı “tedâbir-i şedîde-i tazyikiyye ittihâzına mecburiyet hâsıl” olacağı Osmanlı Hükümetince Amerikan elçiliği aracılığı ile İtilaf kuvvetlerine bildirilmiştir.⁴²

Çanakkale savaşlarının askerî kayıpları hakkında oldukça farklı rakamlar verilmiştir. Liman von Sanders’e göre Türk tarafı 66.000 şehit ve 152.000 yaralı vermiştir. Tevfik Bıyıklıoğluna göre Türkler 700.000 askeri Çanakkale savaşlarında savaştırmış, bunlardan 190.000’i şehit düşmüş, 70.000’i ise hastalanmıştır. Düşman tarafının kayıpları ise “İngilizler 469.000 kişiyi savaşa sürmüşler ve 119.700 ölü ve yaralı vermişlerdir. Fransızların Çanakkale’de savaştırdığı 80.000 kişinin 26.800 ölmüş veya

Ancak Churchill Osmanlı üzerine “yeri ve zamanı geldiğinde” saldırılması gerektiği konusunda onları teşvik etmiştir.

38 Patterson, *With the Zionists in Gallipoli*, s. 32-51.

39 <http://www.anzacsite.gov.au/5environment/submarines/ae2.html>, erişim tarihi 23.02.2015.

40 Patterson, *With the Zionists in Gallipoli*, s. 161-165.

41 Ersan Baş, Nurcan Bal, *Muavenet-i Milliye ve Goliath’ın Batırılışı*, İstanbul: Piri Reis Araştırma Merkezi, 2006, s. 74; Aziz Kaylan, *Çanakkale İçinde Vurdular Beni*, İstanbul: Tercüman, 1976, s. 107. Kaylan’a göre torpillenerek batırılan Goliath zırhlısından 500 kadar insan boğulmuştur.

42 *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2005, s. 116.

yaralanmıştır.”⁴³ Bir kaynakta İtilaf güçlerinin 213.980, Osmanlıların ise 120.000 ölü ve yaralı verdiği kaydedilmiştir.⁴⁴ Bir diğer kaynağa göre, Türkler “55.000 şehit, 100.000 yaralı, 21.500 hastalıktan ölen, 10.000 kayıp olmak üzere yaklaşık 200.000 kayıp verirken karşı tarafın kayıpları 55.000’i ölü olmak üzere, yaralı ve esirler dâhil, yaklaşık 330.000” idi.⁴⁵ Türk Genelkurmayının tespitlerine göre “savaşın başlamasından 24 Kasım 1915’e kadar geçen zaman içerisinde Türk tarafının zayıyatı 566’si subay, 54.141’i er toplam 54.707 şehit, 957’si subay, 88.839’u er toplam 89.796 yaralı, kayıp, esir, hastanelerde ölen, hava değişimi alanla birlikte 181.184’e ulaşmıştır.” İtilaf kuvvetlerinden İngilizlerin ölü, esir, kayıpları 115.000, memleketine hasta olarak gönderilenleri ise 90.000 idi. Fransızların zayıyatı ise 47.000’di.⁴⁶

Churchill’in biyografisini yazan Addison’a göre İtilaf güçlerinin kayıpları 46.000 idi ve bunlar içerisinde 8.700 Avustralyalı ve 2.700 Yeni Zelandalı bulunmaktaydı.⁴⁷ Başka bir yerde, Çanakkale savaşları “İnsan kayıpları olarak dünya tarihinde en yüksek kayıplara ulaşılan savaşlardan” biriydi ve yaklaşık 254.000 Türk, 250.000 yabancı olmak üzere toplam 504.000 kayıpla” en kanlı savaşlardan birisi olarak tarihteki yerini almıştı.⁴⁸ Türk şehitlerinin önemli bir kısmını eğitilmiş kimseler oluşturmaktaydı. Bu durum Türk kayıplarının önem ve ağırlığını artırmaktaydı.⁴⁹ Bir kaynak Çanakkale kara savaşlarında 43.750 İtilaf askerine karşılık 85.000 Türk askerinin hayatını kaybettiğini iddia etmiş, İtilaf kayıplarının 8.700’ünü Avustralyalı, 2.700’ünü Yeni Zelandalı, 21.000’ini İngiliz, 10.000’ini Fransız, 1.300’ünü Hindistanlı ve 50’sini Newfoundland’li askerlerin oluşturduğu belirtilmiştir.⁵⁰

Çanakkale savaşlarının kayıpları hakkında kaynakların ve belgelerin verdiği rakamlar farklı olsa da bu savaşların çok kanlı olduğu, her kesimden on binlerce insanın öldüğü, çok daha fazlasının hasta, yaralı, kayıp ve esir olduğu bir gerçektir. Cephe de çarpışan tüm kesimlerin kayıpları göz önüne alındığında 500.000 civarında ölü, yaralı, kayıp, hasta ve esir meydana gelmiştir. Şu haliyle Çanakkale cephesi Harb-i Umuminin en kanlı cephelerinden birisini oluşturmuştur.

Çanakkale savaşları Türklerin “dünya hâkimiyetinde hâlâ var olduğunu ve büyük millet rolünü oynamaya devam ettiğini... Anadolu ve Trakya’nın Türklerin vatani

43 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, cilt III, kısım II, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 386.

44 Shaw, a. g. e., s. 381.

45 Aybars, a. g. e., s. 75-76.

46 *Birinci Dünya Savaşında Çanakkale Cephesi (04 Haziran 1915—09 Ocak 1916)*, cilt V, kitap III, Ankara: Genelkurmay Personel Başkanlığı, 2012, s. 465-466. Genelkurmay’a göre esir olan Türklerin toplamı 10.000 idi ve bunun 8.000’i İngilizlere ve 2.000’i Fransızlara esir düşmüştü.

47 Addison, *Churchill*, s. 80.

48 Refik Turan ve Diğerleri, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2003, s. 57.

49 Kurtcepe, İsrail, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ankara: Alp Yayınevi, 2007, s. 103.

50 <http://www.nla.gov.au/gallipolidespatches/1-gallipoli.html>; http://www.nla.gov.au/gallipolidespatches/1-15-the_evacuation.html

olduğunu... Millet-devlet-coğrafya arasındaki ittifakı... Emperyalist Hıristiyan güçlerin... mağlup edilebileceğini... Rusya'daki komünist ihtilalin çıkışını" sağlamıştır.⁵¹ Çanakkale de yaratılan destan, Türk Milleti'nin bir millet olarak gelişmesinde etkileri dikkate değer bir destan olarak tarihe mal olmuştur.

Savaş öncesi *The British Medical Journal* savaşın salgın hastalıklara yol açacağı uyarısında bulunmuştu. 8 Mayıs 1915 tarihli sayısında Balkan savaşları sırasında Türk askerlerinin tahminen 30.000 kadarının kolera salgını nedeniyle hayatını kaybettiğini, Yunan ordusunda görülen kolera salgının ise yeterli hijyenik önlemler alınması nedeniyle sınırlı sayıda kayıp verilerek önlendiğini belirtmişti.⁵² Derginin 22 Mayıs 1915 tarihli sayısında ise Osmanlı Devleti'ne Rusya ve Suriye üzerinden kolera salgının girme tehlikesini vurgulamış, 1907 yılında Rusya üzerinden gelen hacıların getirdiği hastalık nedeniyle Mekke ve Medine'de 25.000 kişinin salgından hayatını kaybettiği kaydı düşülmüştür. 1914 yılında Osmanlı topraklarında, Bağdat ve Trakya gibi yerlerde kolera salgınları görülmüş, ordunun Çanakkale savaşlarında salgınlar için hazırlıklı olması ve gerekenlerin yerine getirmesi istenmiştir.⁵³ Savaşın Osmanlıya etkilerinden bahseden bir makale İstanbul'da halkın büyük kısmının açlık çektiğini, "orta ve işçi sınıfının sefaletinin kalpleri burktuğunu" belirtmiş, iç kesimlerde salgınlarla birlikte durumun daha da vahim olduğu kaydedilmiştir. Ancak İstanbul'da kolera salgınının görülmediği belirtilmiştir.⁵⁴

1917 yılında İngiliz Parlamentosunun emriyle oluşan Çanakkale Komisyonu savaşın kaybedilmesinin sorumlularını ve nedenlerini araştırmak için çalışmalar yapmış, Komisyonun hazırladığı raporda tıbbi konular da ele alınmıştır. Savaşın başlamasından önce 15 Mart 1915'te tıbbi hazırlıklar için Genel-Cerrah Birrell görevlendirilmiş ondan sonra da göreve Bedford getirilmiştir. Başlangıçta ordunun ihtiyacını karşılayacak tıbbi gereçler ve imkânları yeterli olmadığı, bu yetersizlikte ilk savaş planlarının sadece deniz savaşı olarak kalacağına yönelik olması, denizde başarısızlık üzerine ise kara çıkarmasına karar verildiği belirtilmiştir. Yaralılara yardım ve onların taşınması savaşın başından Ağustos 1915'e kadar yetersiz kalmış, bu tarihten sonra, bazı eksiklikler devam etmesine rağmen, "tatmin edici" bir düzeye çıkmıştır. Yine de hastane gemilerinde çalışan personel ihtiyacı karşılamamış, bir hastane gemisi "güneş altında yiyeceksiz ve içeceksiz olarak 60 veya 70 saat" bırakılmıştır.⁵⁵

51 Bayram Kodaman, "Harp, Büyük Devletler, Çanakkale Muharebeleri," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi: Çanakkale Zaferinin 80. Yıldönümü Özel Sayısı*, cilt x, sayı 30 (Kasım 1994), s. 551.

52 "Cholera and The Dardanelles," *The British Medical Journal*, volume 1, no. 2836 (8 May 1915), s. 813-815.

53 "Cholera and The Dardanelles," *The British Medical Journal*, volume 1, no. 2838 (22 May 1915), s. 898-899.

54 "Wartime Suffering in Turkey," *Current History*, 6:2:1 (July 1917), s. 169.

55 "The Dardanelles Expedition: The Medical Arrangements," *The British Medical Journal*, volume 2, no. 3073 (22 November 1919), s. 685-686.

Çanakkale Savaşları sırasında İtilaf kuvvetlerinde yaralanan ve sıhhi bakıma ihtiyaç duyan askerlerin maruz kaldığı hastalık ve rahatsızlıklar arasında “gastrit ülser”, tetanos, “aşırı kanama”, “kalp yetmezliği” ve kangren bulunmaktaydı. Fransız yaralıların büyük kısmı mermi yarası taşımaktaydı. Fransız doktorun tespitlerine göre yaralıların %77.8’i mermi yarası idi. Bu yaralar “savaşın kısa mesafede” çatıştıklarını ve “Türklerin mükemmel atışlar” yaptıklarını göstermekteydi. Çanakkale Savaşları sırasında çok sayıda tıbbi personel hayatını kaybetmişti.⁵⁶

Savaş cephe savaşıları etkilediği gibi cephe gerisinde kalanları da etkilemiştir. Seferberlik yıllarında (1814-1818) İngiltere’de savaştan kaynaklanan “ekstra sivil ölümleri” binlerce insanın hayatına mal olmuştur. İstatistik ve tahminlere göre İngiltere’de cephe gerisinde, ancak savaşa bağlı ölümlerin sayısı 292.000 ile 400.000 arasında değişen rakamlarla ifade edilmiştir. Bu ölümlerde salgınların daha rahat yayılma ortamı bulmasının, yeterli beslenememenin ve ağır şartlarda çalışmanın etkileri görülmüştür. Grip bu dönemlerde en tehlikeli hastalıklar arasına girmiştir.⁵⁷

Sürekli yenilgiler nedeniyle toprakları daralmış ve kalan yerler için de sürekli paylaşılma endişesi taşıyan Osmanlı, Çanakkale savaşlarındaki zaferlerle bir bakıma kendi saygınlığını elde etmiş, hâlâ hesaba katılması gereken bir güç olduğunu göstermiştir. Çanakkale zaferi, Türkler için “yüce bir gurur kaynağı olmuştur.”⁵⁸ Batı basını “hasta” ve “tembel” olarak gösterdiği Türk imajını değiştirmiş, Türkler için “şecâ, cesur, metin, gıver, korku nedir bilmez” gibi sıfatlar kullanmaya başlamışlardır. Çanakkale “Türklüğün meziyatını düşmanlara da bihakkin tanıtmaya vesile” olmuştur.⁵⁹ Zaferin verdiği güç ve kuvvetle Türk aydın ve idarecileri, ülkeyi kurtarma yolunda ciddi bir güven ve duyguya sahip olmuşlardır. Çanakkale savaşları, “Her Türk’e büyük milletler arasında ‘ben’ demek salâhiyetini” vermiştir.⁶⁰

Gerek Avrupalı ve bağınaz Hıristiyanlık fikrini taşıyan, gerekse de kendisini Ortodoksluğun, ve hatta tüm Hıristiyanlığın, şampiyonu ve koruyucusu ilan eden Rusya’nın “Doğu Meselesi” bağlamında sık sık gizli görüşmelere, projelere ilham kaynağı olan, bazen açıkça bir siyasî amaç olarak takip edilen Türkleri Avrupa’dan çıkarma planları ve Bizans İmparatorluğunu yeniden kurma heves ve istekleri büyük darbe almıştır. Osmanlı Devleti’ni Avrupa’da “işgalci” gibi gören kesimler Çanakkale Savaşları ve zaferi ile bu tür düşünce ve emellerinin zorluğunu görmüştür. Çanakkale Savaşları ve Türk zaferi ile Rus Çarıçesi II. Katerina’nın “Grek Projesi”, Yunanlıların

56 “French Wounded in the Dardanelles,” *The British Medical Journal*, volume 2, no. 2849 (1 August 1915), s. 234-235.

57 J. M. Winter, “The Impact of the First World War on Civilian Health in Britain,” *The Economic History Review*, New Series, volume 30, no. 3 (August 1977), s. 487-488.

58 Zürcher, *Turkey*, s. 122.

59 Çulcu, *İkdâm Gazetesi’nde Çanakkale Cephesi*, s. 441-442.

60 *1915’te Çanakkale’de Türk*, Ankara: Milli Müdafaa Vekaleti, 1957, s. 36.

“Megali İdea”sı gibi sorumsuz ve gerçek dışı politikaların anlamsızlığı ortaya çıkmıştır.

Bolşeviklerin 1917 Ekim İhtilali sonrası Rusya’yı savaştan çekmeleri ve Merkezi Kuvvetlerle Brest Litovsk Anlaşmasını imzalamaları Osmanlı Devleti’nin en azılı düşmanı Çarlık Rusya’sını tarih sahnesinden silmiştir. Bolşevikler Çarlık Rusya’sının anlaşmalarını geçersiz saymış, Rusların I. Petro’dan beri Osmanlı İmparatorluğu üzerinden kazanmaya çalıştığı ve kazandığı anlaşmalara dayalı ve I. Petro, II. Katerina, I. Alexander, I. Nikola ve diğerlerinin “Ortodoksları himaye” iddiaları ile Osmanlı Devleti’ne sürekli müdahaleleri son bulmuştur. “Rum Ortodoksları” Rus Çarı şahsında gördükleri “koruma” ve kışkırtmadan mahrum kalmıştır.⁶¹ Rusya’da yayılcılığı ve istilacılığı dış ilişkilerinin temelini oturtan Çarlık yerine Komünist rejim benimsenmiş, yeni rejim Milli Mücadele sırasında Ankara’ya yardımlarda bulunmuştur. Komünizmin doğası gereği “askeri saldırganlığa” yer vermektense “ideolojik” yayılmayı önemsemesi Osmanlı ve sonradan Türkiye Cumhuriyeti’nin kuzeyden Çarlık dönemi Rus askerî yayılcılığına karşı yaşadığı tedirginlik ve korkuyu azalmış olsa da Stalin’in despotik, militarist, yayılcı ve korku salan uzun liderliği korkuları yenilemiştir.

Çanakkale zaferi ile Türk Kurtuluş Savaşı arasında “inkâr edilmez bir bağ” doğmuş,⁶² Son Osmanlı Mebusan Meclisi’nin kabul ettiği Milli Ant’ın içeriği ve gelecekte Türkiye Cumhuriyeti’nin sınırlarını oluşturacak toprakların elde edilmesine katkı sağlamıştır.

Çanakkale Savaşları ve kazanılan zafer vatan kurtaran ve devlet kuran büyük bir liderin doğmasına yol açmıştır. Savaş çıktığı sırada Sofya’da askeri ateşe olarak görev yapan Mustafa Kemal savaşa katılmak için gönüllü olmuş ve yurda döndüğünde kendisine Tekirdağ’da bulunan on dokuzuncu tümen komutanlığı verilmiştir.⁶³ Emrine verilen birlik yeterince bilinmeyen, askerleri genç ve tecrübesiz olan bir birlik olmasına rağmen, o kısa sürede bu birliği savaşa hazır hale getirmiş, kendisine koruma muntıkası olarak verilen Ece Limanı ile Morto Limanı arasındaki bölgeye hareket etmiştir.⁶⁴ Mustafa Kemal karargâh merkezi olarak Bigalı köyünü seçmiştir.⁶⁵ Emrindeki kuvvetleri yetiştirme, cepheye sürme ve cepheye komuta etmede gösterdiği fevkalade başarıları ile harikalar yaratmıştır. Düşmana ağır yenilgiler tattırmıştır. Savaş

61 Marriott, “The Problems of the Near East: The Latest Phase, s. 172-173.

62 Turan, *a. g. m.*, s. 565.

63 Yücel Özkaya, Mehmet Saray, Mustafa Balcıoğlu, Cezmi Eraslan, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün Hayatı*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2003, s. 77-81. Burada, Mustafa Kemal’in Enver Paşa tarafından, bir “art niyet” göstergesi olarak, ismi ve cismi meçhul bir kıtanın başına atanmış olduğu vurgulanmaktadır.

64 Uluğ İğdemir, “Atatürk’ün Anafartalar Muharebelerine Ait Hatıraları,” *Belleten*, cilt xı, sayı 281 (1943), s. 2.

65 Aydemir, *Tek Adam*, s. 233.

sırasında Çanakkale’de savaşan Türk ordusunun komutanı olan Alman Liman von Sanders’in plan ve görüşlerine kendi isabetli görüş açısıyla karşı çıkmaktan çekinmemiştir. Mustafa Kemal, savaşın düşmanın daha karaya ayak basmadan durdurulması ile kazanılacağını belirtmişse de Sanders, batı cephesinde Almanya’ya karşı baskıyı hafifletmek için Çanakkale’de oldukça fazla İtilâf gücünü uzun süre alıkoymak istediğinden, savaşın düşmanın karaya çıkarma yaptıktan sonra karada sürdürülmesini istediği iddia edilmiştir.⁶⁶ Mustafa Kemal, “zorlu, gözü pek ve aşırı gururlu” bir komutan olarak görülmüş, Von Sanders O’nun “her şeyden önce birinci sınıf bir asker” olduğunu kabullenmiştir.⁶⁷ Almanların Osmanlı hükümeti üzerinde etkili olduğu, ancak sivil Türk halkı ve askerleri üzerinde çok fazla tesiri olmadığı iddia edilmiştir. Hatta Türklerin kendi “kötü şansları ve düştükleri kötü durumun sorumlusu olarak” Almanları gördükleri savına yer verilmiştir.⁶⁸

Savaşın başında yarbay rütbesinde olan Mustafa Kemal ilk büyük başarısını 25 Nisan 1915’te Arıburnu’nda kazanmış, savaş boyunca “dokunulmaz ve kutsal” bir kişi gibi açıktan ve sürekli mücadeleden çekinmemiş,⁶⁹ Çanakkale savaşlarının kaderini değiştirecek ilk büyük başarısını ilerleyen düşmanı durdurmayı başararak elde etmiştir. 1 Haziran 1915’de albaylığa terfi eden⁷⁰ Mustafa Kemal, Conkbayırı ve Kireçtepe’de düşmanın büyük güçlerine karşı önemli zaferler kazanmıştır. Komuta ettiği askerlerin “büyük ruh halini” takdirle dile getiren Mustafa Kemal düşmanın büyük güçlerine karşı emrettiği taarruzların kahramanca yerine getirildiğini belirtmiştir. “Bu öyle alelâde bir taarruz değil, herkesin muvaffak olmak veya ölmek arzusuyla harekete teşne olduğu bir taarruzdu” diye söylemiş, fırka kumandanlarına şifahen verdiği komutta da, “Size ben taarruzu emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman zarfında yerimize başka kuvvetler ve kumandanlar kaim olabilir” demiştir.⁷¹ Onun zaferleri, İtilâf güçlerinin yenilmesinde ve Gelibolu’yu terk etmesinde köşe taşı etkisi yapmıştır.⁷² Anafartalar Gurup Komutanı iken hastalığını ve rahatsızlığını gerekçe göstererek komutanlık görevinden ayrılan Mustafa Kemal için ordu komutanı Liman von Sanders, “müstesna derecede kabiliyetli ve cesur bir komutan” olarak tanıdığını ve takdir ettiğini, “bu büyük savaşta memleketin onun hizmetlerine mutlak surette muhtaç duyduğunu” belirtmiştir.⁷³ Mustafa Kemal

66 Aybars, *a. g. e.*, s. 75.

67 H. C. Armstrong, *Grey Wolf: Mustafa Kemal, and Intimate Study of a Dictator*, London: Methuen & Co. Ltd., 1932, s. 38.

68 “Wartime Suffering in Turkey,” *Current History*, New York, 6: 2: 1 (July 1917), s. 170.

69 Armstrong, *Grey Wolf*, s. 45-46.

70 <http://uyg.tsk.tr/aturk/aturk.asp>, erişim tarihi 23.02.2015.

71 Uluğ İğdemir, “Atatürk’ün Anafartalar Gurubu Komutanlığından İstifasına Dair Bazı Belgeler,” *Belleteri*, cilt xxxii, no. 128 (Ekim 1968), s. 479.

72 Eroğlu, *a. g. e.*, s. 80.

73 İğdemir, “Atatürk’ün Anafartalar Gurubu Komutanlığından İstifasına Dair Bazı Belgeler,” s. 473.

zaferlerinden sonra “Anafartalar Kahramanı” olarak anılmaya başlanmış,⁷⁴ gelecekte “ümit vadeden ve yetenekli” bir asker ve komutan olarak ün kazanmıştır.⁷⁵

Milli mücadelenin lideri olmasında Çanakkale Savaşlarındaki başarısı önemli olan Mustafa Kemal, “Anafartalar kahramanı olmamış ve o zamanın tabirlerine göre ‘ümerayı askeriye’ sırasına geçmemiş bir Mustafa Kemal’in Anadolu harekâtına başlayabilmesi epeyce güç” olacağı iddia edilmiştir.⁷⁶ Çanakkale’de “Mustafa Kemal, Mehmetçiği, Mehmetçik de Mustafa Kemal’i tanıma fırsatı bulmuştur.”⁷⁷ O Çanakkale savaşlarında “Anafartalar kahramanı” olmasaydı “milli mücadelede herkese daha az güven verebilir, dolayısıyla da daha az yardım ve dayanak bulabilirdi.”⁷⁸ Çanakkale savaşları “Mustafa Kemal’i tarih sahnesine çıkarmış” Türk istiklâlinin kazanılmasına ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasına zemin hazırlamıştır.⁷⁹ Mustafa Kemal’in “milli mücadelenin önderi olarak yükselmesinde birinci derecede rol oynayan unsur Çanakkale’deki başarıları” olmuştur.⁸⁰ “Mukadderatın adamı,” Mustafa Kemal’in şahsında Türk Milleti makûs talihini yenmek için liderine kavuşmuştur.⁸¹

Arıburnu ve Anafartalar’daki zaferlerinden dolayı şanı ve ünü artan Mustafa Kemal, 1915 yılında Mehmet Emin (Yurdakul)’in “Ordunun Destanı” adlı şiirinde, “Ey Mustafa Kemallerin Aziz Yeri” mısrasına girmiştir. Ocak 1916’da Edirne’de arabayla gezintiye çıktığında halkın büyük sevinç ve kutlama gösterileri ile karşılaşmıştır. *Yeni Mecmua*’nın Çanakkale savaşlarından üç yıl sonra yayınlanan Çanakkale Fevkalade Nüshasında, Ruşen Eşref ile mülakat yapması Mustafa Kemal’in ününün tüm yurda yayılmasına yol açmıştır. Emrindeki asker ve subaylar tarafından saygı ve hürmetle anılan Mustafa Kemal, *Yeni Gün* gazetesinin düzenlediği bir müsabakada “Anafartalar Kahramanı” olarak önde gelen komutanlar arasına girmiştir.⁸² Çanakkale savaşları ve savaşlar sırasında Mustafa Kemal’in gösterdiği komutanlık ve liderlik vasfı, onu Türk Milleti nazarında büyütüştür.⁸³

Birinci Dünya Harbi öncesinde Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, Rusya, Bulgaristan ve Yunanistan ile anlaşma yapmak için tekliflerde bulunmuş, ancak reddedilmişti. Hatta oldukça iyi ilişkiler içerisinde olduğu Almanya bile Osmanlı Devleti

74 Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 118; Kurtcephe, *a. g. e.*, s. 103.

75 William L. Cleveland, *A History of the Modern Middle East*, Oxford: Westview Pres, 1994, s. 143.

76 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1971, s. 35.

77 Kurtcephe, *a. g. e.*, s. 103.

78 Bayur, *a. g. e.*, s. 395.

79 Kodaman, *a. g. m.*, s. 551.

80 Ünal, *a. g. m.*, s. 568.

81 Mustafa Safran, “Bir Kahramanın Doğuşu, Çanakkale Savaşı ve Sonuçları,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi: Çanakkale Zaferininin 80. Yıldönümü Özel Sayısı*, cilt x, sayı 30 (Kasım 1994), s. 576.

82 Özkaya, *a. g. e.*, s. 93-95.

83 Sait Dinç, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Adana: Nobel Kitabevi, 2004, s. 42.

ile bir ittifak anlaşmasına, savaş çıkıncaya kadar yanaşmamıştı.⁸⁴ Çanakkale’de bir cephe açarak, Osmanlı Devletini teslim almak ve ihtiyaç içerisinde olan müttefikleri Rusya’ya yardım etmek isteyen İngiliz devlet adamı ve dönemin Denizcilik Bakanı Churchill, Osmanlı ordularının I. Balkan savaşındaki mağlubiyeti ile dalga geçerek, Çanakkale’yi çok rahat aşip, İstanbul’u kolayca ele geçireceğini zannetmişti.⁸⁵ Çanakkale zaferi Türklere sonsuz bir güven ve güç vermiştir. Bu savaşlar “şerefli bir şekilde neticelenerek Türk askerinin âlem nazarında şanını i’lâ” etmiştir.⁸⁶

Mütareke döneminde, Çanakkale istikametinden işgal altındaki İstanbul’a yol alan Türkler, burada şanlı zaferin kazanılması sırasında şehit düşen askerlerine karşı mahcupluk duygusu içinde üzgün yol alırken, içlerinde, yine kurtuluşa gitmek için bu şehitlerden ilham almışlardır. Onlar, “Başlarımızın üstünde bugün tutkun bir müsibet havası var... Fakat bizi iştiniz. İştiniz! Ümitsiz değiliz... Çünkü: sizin gibi şehitleri olan bir milletin evlâdıyız... İnanınız, ta içimizden duyarak size söylüyoruz... Bedbaht Türk vatanının ufukları üstünde bir gün hâyır sabahı doğarsa, biliniz ki o sabah, sizin genç ve kızıl kanlarınızın coşa coşa aktığı bu ufukların üstünden tulu edecektir” diye düşünmüşlerdir.⁸⁷

Çanakkale muharebeleri “birçok evlâd-ı vatanın ve bâhusus İstanbul gençlerinin zıyanına” yol açmıştır.⁸⁸ Ordunun gücü zayıfladığından, Osmanlılar Filistin ve Irak cephelerinde daha az varlık gösterebilmiş, buraların İtilâf güçlerince işgal edilmesini engelleyememişlerdir.⁸⁹ “Türkiye’nin doğu ve batı kültürleri öğretilerek yetiştirilmiş son nesli yedek subay olarak bilhassa Çanakkale’de sonra da Sarıkamış ve Sakarya’da telef olmuş; Türkiye bu eksikliğini... telâfi” etmekten zorlanmıştır.⁹⁰ Harb-i Umumiye kadar başta Rusya olmak üzere büyük devletlerin projeleri doğrultusunda Osmanlı topraklarının topyekun parçalanmasına muvafakat göstermeyen İngiltere, bu savaş sırasında ve özellikle de Çanakkale’deki yenilgisinden sonra Osmanlı Devleti’ni ortadan kaldıracak gizli anlaşmaların şampiyonu olmuştur. Gizli anlaşmalar ile savaş sonrasında Osmanlı Devleti’nin bitirilmesi planlanmıştır.

Çok sayıda zayıyla çıkan İtilaf güçlerine göre Çanakkale savaşları tamamıyla bir kayıp değildi. Savaş sırasında Osmanlı ordularını Çanakkale’de alıkoymuş ve önemli bir kısmını yok etmişlerdi. Çanakkale savaşları Enver Paşa’nın “Kafkaslarda büyük

84 Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, s. 58; *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekatı*, cilt 5I, kitap 1, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993, s. 9.

85 Cemalettin Yıldız, *Çanakkale Seddülbahir Kahramanları*, İzmir, Emre Basımevi, 2005, s. 4.

86 Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, s. 118.

87 Hamdullah Suphi, “Çanakkale,” *Devrin Yazarlarının Kalemıyla Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, hazırlayan Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci, Abdullah Uçman, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992, s. 51-53.

88 Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, s. 118.

89 Cezmi Eraslan, “World War I and Turkey,” *The Turks*, volume 4 (2002), s. 417; Bayur, *a. g. e.*, s. 396.

90 Safran, *a. g. m.*, s. 575.

atılım” projesinin sonuçsuz kalmasında etkili olmuştur.⁹¹ Çanakkale savaşları, “bir nesil kaybedip, bir üniversite” gömmesine rağmen, Türk Milletine millet olma fikrini ve vatan sevgisini aşılamıştır. Burada İngiliz ve Fransız üniformaları altında Müslüman Türk’e karşı savaşan Asya ve Afrikalı Müslümanların varlığı “Cihad-ı Ekber”⁹² çağrısının bir kısım Müslümanlar nezdinde kendi isteklerine veya zorlanmalarına binaen etkisiz kaldığını göstermiştir. Anadolu’nun artık gerçek bir Türk vatani olduğunu kanıtlanmasına millî bir zafer kazanılmıştır. Zaferle Türkler millet olmanın dayanışmasını, fedakârlığını, kendine yönelen düşmanca gücün kırılmasını ve ulus olma duygusunu yaşamışlardır. Bu ise onların gelecekteki birlik ve beraberliğini güçlendirmiştir. Çanakkale zaferinin tarih kitaplarındaki anlatımı, romanlara konu olması, hikâyeleri, şiirleri, resimleri Türkiye’de yaşayanlar için millet olma yolunda önemli katkılar sağlamıştır.

Çanakkale Savaşlarını kaybeden İtilaf güçleri Osmanlı’ya karşı daha bir düşmanca ve hınçla yaklaşmaya başlamıştır. Savaştan önce ve savaş sırasında İngilizler ve bir yere kadar Fransızlar hâlâ Osmanlı toprak bütünlüğü konusunda az da olsa bir politika izlerken, Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesi ve Çanakkale Savaşlarında gösterdiği başarı sonucu bu devletler Osmanlı topraklarının tamamen paylaşımını arzulamışlardır. Savaş sırasında ve sonrasında İtilaf güçleri arasında imzalanan gizli anlaşmalar Osmanlı “mirasını” kendi aralarında tamamen pay etmelerine yol açmıştır. Bu bağlamda Mart-Nisan 1915’te Rusya’nın bastırması sonucu İngilizler ve Fransızlar savaş sonunda Ruslara Türk Boğazlarının tamamen bırakılacağını kabul etmişlerdir. İtalyanlar Nisan 1915’te imzalanan Londra gizli Anlaşmasıyla Antalya ve İzmir bölgesi ile Oniki Ada’ya sahip olma planına kavuşmuştur. Yunanlılara imparatorluk topraklarından pay verme sözleri verilmiştir. Çanakkale savaşları sürerken imzalanan bu gizli anlaşmalar ve verilen sözler İtilaf güçlerinin savaş sırasında müttefiklerinin daha canla ve başla savaşmasını motive etmesini sağlamak amacıyla da taşımıştır. Çanakkale savaşları sonrasında imzalanan Sykes-Picot Anlaşması ile İngiltere ve Fransa İmparatorluğun “mirasından” aslan payını almayı amaçlamıştır. 16 Mayıs 1916 tarihli bu gizli anlaşmaya göre Fransızlar Musul, Suriye, Lübnan ve Çukurova’yı; İngilizler ise Ürdün, Irak ve Filistin’i alacaktı. ,Geriye kalan “Arap” toprakları üzerinde bir Arap devleti kurulacaktı. Nisan 1917’de imzalanan St. Jean de Maurienne Anlaşması ile İtalyanlara verilen saha genişletilmiş, İzmir-Kayseri-Mersin’den geçen bir sınırla tüm Güneybatı Anadolu İtalyanlara bırakılmıştı. İngiliz Dışişleri Bakanı, Yahudilerin desteğini almak ve Amerika’nın savaşa girmesini sağlamak için 2 Kasım 1917’de Siyonist liderlerden Rothschild’e bir mektup göndererek Filistin toprakları üzerinde Yahudi-

91 Patterson, *With the Zionists in Gallipoli*, s. 305.

92 *Çanakkale Cephesi Harekâtı*, s. 12; Yıldız, *a. g. e.*, s. 19. 11 Kasım 1914’te ilan edilen “Kutsal Savaş” İslâm dünyasında yeterince destek görmemiş, Yemen’de İmam Yahya ile Libya’da Sanûsiler dışında hiç kimse ciddiye almamıştır. Dahası, Hicaz’da Şerif Hüseyin, Asir’de ise Seyit İdris devlete karşı ayaklanarak düşmanla işbirliğine gitmiştir.

lere bir “ulusal yurt” kurma düşüncesini belirtmişti. Bu düşünce sonradan Fransa, İtalya ve Amerika Birleşik Devletlerince de benimsenmiştir.⁹³ “Böylece Çanakkale savaşlarının sürdüğü iki yılda İngilizlerin savaş öncesi Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikası tamamen değişmiştir.”⁹⁴ İngilizlerin Araplara verdikleri gizli sözler, Ermeniler ve diğer Osmanlı azınlıkları için düşündükleri topraklar, İtilaf güçlerinin kendi aralarındaki bölüşümler ve Yahudilere verilen sözler bir araya getirildiğinde 1920 yılında “ölü” bir anlaşma olarak ortaya çıkan Sevres Anlaşmasının şekillenmesinde, bir yere kadar, Çanakkale savaşlarının İtilaf güçlerine verdiği yenilginin hıncı etkili olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı Türk halkına ağır sıkıntı doğurmuştur. 1917’de İstanbul’da bulunan bir yabancıнын gözlemlerine göre “Türk halkının büyük kısmı açlığın pençesine” düşmüş, İstanbul’da “orta sınıf ve çalışan kesimlerin yoksulluğu kalpleri burkacak” seviyeye çıkmış ve iç kesimlerde “salgınlarla birlikte” daha bir kötüleşmiştir. İstanbul’da Almanların desteği ile kolera salgını görülmemiş, tifüs hastalığının şehre girmesi engellenmiştir. Ancak, “acınacak halde olan” insanların şehrin her yerinde görüldüğü, “yüzleri yıpranmış, çizilmiş, gözleri korkudan ürpermiş, vücutları zayıflamış” kimselere her köşede rastlanır olmuştur. “Salgın hastalıktan” kaynaklanıp kaynaklanmadığı bilinmeden insanların sık sık sokaklarda düşerek öldüğünü belirten yazar, eskiden geleneksel olarak sıradan bir Türk’ün yediği “bir parça ekmek, biraz peynir, birkaç zeytin ve biraz lokum”un pahalandığını, böyle bir şey almak için 1.25 *Dolar* ödenmesi gerektiğini kaydetmiştir. Fiyatların savaşın başlangıcından beri arttığını, yarım kilo tereyağının 2.5 *Dolar*, peynirin yarım kilosunun 3.5 *Dolar*, yarım kilo zeytinin 75 *Cent* (1 *Cent* doların yüzde birine eşittir), şekerin yarım kilosunun 2.5 *Dolar*, yarım kilo pirincin 1 *Dolar* ve lokumun yarım kilosunun ise 2 *Dolar* olduğunu yazmıştır. Kadınların en fazla ekmek bulamadıklarından yakındığını belirten gözlemci, Türk kadın ve kızlarının posta ve telefon merkezlerinde çalışmaya başladığını yazmıştır. Yazar tüm yokluk ve açlığa rağmen İstanbul’da herhangi bir ayaklanmanın olmadığını ve şehirde hiçbir dükkânın yağmalanmadığını kaydetmiştir.⁹⁵

Her şeyden önce Emperyalist çıkarların bir savaşı olan Birinci Dünya Savaşı, Çanakkale’de büyük bir darbe yemiş, emperyalizmin ilk aldığı yara olmuştur.⁹⁶ Savaş öncesi dönemde içine düştüğü ekonomik, askerî ve siyasî bunalımlar nedeniyle batılı büyük devletlerin yarı-sömürgesi haline gelmiş olan Osmanlı Devleti, Çanakkale savaşlarında kazandığı zaferle, batıya karşı önemli bir başarı kazanırken, batılı büyük devletler de sınırsız istek ve arzularının bir sınırı olduğunu görmüşlerdir. “Sömürgeci

93 Oral Sander, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918’e*, İstanbul: İmge, 2000, s. 340-342.

94 Marian Kent, “Great Britain and the End of the Ottoman Empire, 1900-1923,” *Great Powers and the Ottoman Empire*, editor Marian Kent, London: Frank Cass, 1996, s. 177-178.

95 “Wartime Suffering in Turkey,” *Current History*, New York, 6: 2: 1 (July 1917), s. 169-171.

96 Aydemir, *a. g. e.*, s. 242.

Avrupa devletlerinin ... hesapları” istedikleri gibi tutmamış,⁹⁷ “İngiltere ve Fransa’nın sömürgeleri üzerindeki prestijine bir darbe,” esir milletlere bir ümit ve istiklâl ışığı olmuştur.⁹⁸ Üzerinde güneşin batmadığı bir imparatorluğa sahip olan İngilizlerin dünya hâkimiyetini sarstığı, “25-30 yıl içinde İngiliz sömürge imparatorluğunun tasfiye” edileceği iddia edilmiştir.⁹⁹

Çanakkale savaşlarının bittiği 1916 yılı savaşla ilgisi olan birçok İngiliz politikacı için bunalımlı bir yıl olmuştur. İngiliz Başbakanı Herbert Asquith Temmuz 1916’da bir komisyonu Çanakkale savaşlarındaki sorumlulukları incelemek üzere görevlendirmiştir. Bu komisyonun çalışmaları sonucu ilk raporlar Mart 1917’de basılmıştır. Komisyon yenilginin temelinde Churchill, Hamilton ve Kitchiner gibi kimselerin yanlış kararlarının olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁰ Komisyonun kararlarına göre Çanakkale savaşlarındaki başarısızlığın birinci ve tek sorumluluğu Churchill’e ve Birinci Deniz Lordu Amiral Fisher’e yüklenmiş gibi görünse de İngiliz Başbakan Asquith Aralık 1916 yılında yerini Lloyd George’a bırakmıştır.¹⁰¹ Fromkin’e göre Çanakkale Savaşının hezimetle sonuçlanması İngiliz başbakanı Asquith ile Rus Çarı II. Nikola’nın “direk” olarak konularından uzaklaştırılmalarına yol açmıştır.¹⁰²

Çanakkale savaşlarına başlangıçta “içten gelen dürtülerin” etkisiyle karşı çıkan ancak yeterli oranda ve açıkça şüphelerini dile getiremeyen Amiral Fisher, savaş süresince Churchill’e birçok mektup göndererek savaşın genel gidişatının Savaş Kurulu tarafından genişçe görüşülmesini istemişse de isteklerinin görüşülmesi ayları almıştır. Çanakkale savaşlarının başarısızlığı ile “şansı kendisini terk eden” İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanı Amiral Fisher 15 Mayıs 1915’te görevinden istifa etmiştir. Bu istifa Churchill’in düşüşünde etkili olmuştur.¹⁰³ Kral’ın adıyla görevine dönmelerini söyleyen Başbakan Asquith’in emriyle tekrar görevine dönen Fisher, bu sefer zaferin kazanılması için donanmanın kendi emrine bırakılmasını, Churchill, Amiral Wilson gibi kimselerin Savaş Kurulu ve donanmadaki görevlerine son verilmesini istemiştir.

97 Ünal, *a. g. m.*, s. 569.

98 Safran, *a. g. m.*, s. 576.

99 Refik Turan, “Tarihi Seyir ve Çanakkale’de Değişen Tarih,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi: Çanakkale Zaferinin 80. Yıldönümü Özel Sayısı*, cilt x, sayı 30 (Kasım 1994), s. 562-563.

100 <http://www.firstworldwar.com/atoz/dardanellescommission.htm>

101 Addison, *Churchill*, s. 85-86.

102 David Fromkin, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, New York: Avon Books, 1989, s. 231.

103 Addison, *Churchill*, s. 78; Dawson, “The Cabinet Minister and Administration Winston S. Churchill at the Admiralty, 1911-1915,” s. 351; Rudhart, *a.g.e.*, s.21; http://www.firstworldwar.com/battles/overview_gf.htm. Addison’a göre kendisinden habersiz olarak Churchill’in iki savaş gemisini Akdeniz’e görevlendirmesi Lord Fisher’in görevinden istifasına sebep olduğu gibi istediği “donanma diktatörlüğünün” kendisine verilmemesi de istifasından etkili olmuştur. Churchill sonradan anılarında medya ve halkın savaş söz konusu olduğunda her zaman general ve amirallerin doğru olduğunu sivillerin ise yanlış olduğunu kabul etmesinin yanlış bir doktrin olduğunu belirtmiştir. Addison Churchill’in sorumluluğunun daha çok 18 Mart Deniz savaşında yattığını, 25 Nisan’da başlayan kara çikarmasının sorumluluğunun büyük oranda Savaş Ofisi’ne ait olduğunu belirtmiştir.

Başbakan Asquith bu istemler karşısında Lord Fisher'in "megalomaniak" olduğunu belirterek, donanmadaki görevinden almıştır. Birinci Deniz Lordu görevinden ayrılan Amiral Fisher'in yerine Sir Arthur Wilson getirilmiş, Wilson ise Churchill ile çalışmayı reddetmiştir. Bunun üzerine Churchill de Deniz Bakanlığından alınarak Lancaster Dükalığının Şansölyeliği görevine getirilmiştir. Lloyd George'a göre Churchill kadar Başbakan Asquith ve Savaş Bakanı Kitchener da Çanakkale yenilgisinden pay sahibi idi. Ancak Çanakkale Churchill için "acımasız ve haksız" bir düşüş doğurmuştur.¹⁰⁴ Churchill'in kabiliyetinden tamamen vazgeçmek istemeyen Lloyd George hükümeti onu Cephane Bakanlığına atamıştır.¹⁰⁵ Churchill'in siyasi konumunu tekrar kazanması gelecek yirmi yılını almıştır.¹⁰⁶

İngiliz savaş bakanı Lord Kitchener, "yıkımlarla dolu Çanakkale Savaşları" nedeniyle gözden düşmüş ve bu nedenle de savaş bakanlığından istifa etmek zorunda kalmıştır. Rusya'ya görevlendirilen Kitchener burada Rusların savaşa devam etmesi için çalışmış, 5 Temmuz 1916'da dönüş yolunda gemisinin mayına çarpması sonucu batması üzerine boğularak ölmüştür.¹⁰⁷

Çanakkale savaşlarında İtilâf güçlerine komuta eden İngiliz Sir Ian Hamilton, başarısızlığından dolayı eleştirilere maruz kalmış, İngiliz ve Fransız hükümetlerinin Çanakkale'den çekilme kararı almasına karşı geri çekilmenin büyük kayıplara yol açacağı iddiası ile karşı gelmesi üzerine görevinden alınarak yerine Sir Charles Monro getirilmiştir. Cephenin zorluğunu gören Monro'nun ilk emri geri çekilme olmuştur. Churchill, Monro'nun geri çekilme planına "geldi, gördü ve yenildi" sözleriyle eleştirel bir kızgınlık göstermiştir.¹⁰⁸

1917 Ekiminde Bolşeviklerin gerçekleştirdiği Komünist devrimin nedenleri her ne kadar on dokuzuncu asır sonlarında Rusya'da oluşan siyasî gelişmelere, devrimci örgütlerin çalışmalarına, bunlara karşı hükümetçe yeterli etkin politikaların üretilmemesine ve ekonomik zayıflıklara bağlı ise de 1917 Mart'ında çıkan ilk ihtilal ile Rus Çarlığı yerini Liberal Prens Lvov'un başkanlığında, Bolşevikler hariç, tüm siyasî oluşumları kapsayan bir koalisyon hükümetine terk etmiştir. Liberal hükümet ekonomik zorluklara gereken çareleri bulamadığı gibi savaşa devam etme fikrini destekleyerek kötü durumu daha da kötüleştirince Lenin'in "kayıtsız şartsız barışı" arzulayan Bolşevikleri Ekim Devrimini gerçekleştirmiştir. Bolşevikler Rusya'yı savaştan çekerek

104 Dawson, "The Cabinet Minister and Administration Winston S. Churchill at the Admiralty, 1911-1915," s. 356-357.

105 Addison, *Churchill*, s. 87-88. Churchill için savaş "bir değerler okulu" idi. Ona göre dünyada her zaman savaşlar vardı. "Hayatta kalmak için mücadele" vardı. İnsanın "en iyisi" savaşta çıkmaktaydı, "gerçek gelişmeler" savaş sırasında başarılmaktaydı. Savaşlar insanın ilerlemesi için zora dayalı ortam yaratmaktaydı.

106 Merriman, *a. g. e.*, s. 1060; Aybars, *a. g. e.*, s. 76.

107 <http://www.firstworldwar.com/bio/kitchener.htm>

108 http://www.firstworldwar.com/battles/overview_gf.htm

Mart 1918'de Brest-Litovsk Barışını yapmışlardır. Bu anlaşma ile İttifak güçleri İtilâf güçleri karşısında güçlenmiş, ancak, Amerika Birleşik Devletlerinin aynı yıl Batı Cephesinde İtilaf güçleri yanında savaşa girmesi Rusya'nın savaştan çekilmesi ile Merkezi kuvvetler lehine oluşan olumlu havayı tersine çevirmiştir.

Çarlık Rusya'sının yıkılması ve Rusya'nın savaştan çekilmesi Osmanlı Devleti için son derece önemli olmuştur. Bolşevikler bir yandan Osmanlı Devleti ile Çarlık arasındaki anlaşmaları geçersiz sayarken, diğer taraftan 93 Harbinden beri Rus idaresindeki doğu vilayetlerini—Kars, Ardahan—Osmanlıya devretmiştir. Kurtuluş savaşı sırasında da Türklere yardımcı olmuşlardır. Bayur'a göre "Çarlığın yıkılıp Rusya'nın görülmemiş bir karmakarışıklık içinde 5-6 yıl bocalaması Türk'ün kahramanlığı ile Atatürk'ün dehasına ulusumuzu kurtarmak ve şerefli bir yaşayışa kavuşturmak imkânını vermiştir. Dolayısıyla Çanakkale'de akan Türk kanı boşa gitmiş denemez, bilakis o sayede ileride kurtulmak ihtimali yaşayabilmiştir."¹⁰⁹ Eğer, Çarlık Rusya'sı yıkılmayıp da İtilâf güçlerinden birisi olarak Birinci Dünya Savaşı'nda galipler arasında yer alsaydı, Osmanlı Devleti'nin düşeceği vahim durum ortadaydı. Zira gizli anlaşmalarla boğazlara ve doğudaki bir takım topraklara konmayı büyük devletlere kabul ettirmiş olan Ruslar, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını kesinleştirdikleri gibi, Millî Mücadelenin kazanılmasının önünü de kesebilirlerdi. Bu bağlamda, Çarlık Rusya'nın yıkılması ile Türkler büyük bir nefes almış, Çarlık rejiminin asırlarca kuzeyden sergilediği tehditlerden kurtulmuştur.

Çanakkale savaşlarında savaşan tüm taraflar kendi tarihleri için bir şeyler kazanmıştır. Bu bağlamda, Türkler, Fransızlar ve İngilizler gibi tarihi derinlere giden toplumlar kendi tarihlerine yeni başarılar veya başarısızlıklar eklerken, Anzaklar (Yeni Zelandalılar ve Avustralyalılar) yeni şekillenmekte olan devletleri için oldukça değerli birer tarih yaratmışlardır. Avustralya ve Yeni Zelanda (Avustralia and New Zeland Army Corps--ANZAC) ordularının baş harflerinin kısaltılması ile meydana gelen "ANZAC" kelimesi, bu ülkeler için son derece önemli bir tarihin oluşumunu sağlamıştır. Anzakların 25 Nisan 1915'te Gelibolu'ya çıkarma yaptıkları günü Avusturya ve Yeni Zelanda 1916 yılından itibaren Anzak Günü olarak kutlamaya başlamıştır. "Anzak" kelimesinin ticaret için kullanılması 31 Ağustos 1916 tarihinde çıkarılan kanunla yasaklanmıştır. "Anzak, cesaret ve fedakârlığın ayrıcalıklı millî ruhu olarak" hatırlanmaktadır. "Her yıl hem Avustralya ve hem de Yeni Zelanda'da 25 Nisan'da Anzak Günü'nü tüm savaşlarda düşen askerler için esaslı bir gün olarak" ve bayram olarak kutlanmaktadır.¹¹⁰ Tarihin bir geçmiş, geçmişte biriken bir hafıza, bir tecrübeler bütünü, olgunluk, saygınlık olduğu hatırlanırsa, Anzaklar kendi devletleri için vazgeçilmez bir miras ortaya koymuşlardır. Onlar için başarı veya başarısızlıktan ziyade, tarihe geçecek önemli bir olayda rol almak ve her zaman hatırlanmak daha

109 Bayur, *a. g. e.*, s. 393.

110 <http://www.nzhistory.net.nz/Gallery/Anzac/ANZACes.htm>; <http://www.ozbird.com/oz/anzac.htm>

önemli olmuştur. Burada kazandıkları tarihi miras gelecekte devlet ve toplumlarının şekillenmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Anzak hatırası Avustralya ve Yeni Zelanda'nın milli kimliğini yaratmada, vatandaşlarının geçmiş ve geleceğini şekillendirmede son derece faydalı olmuştur. Avustralya kimliğinin oluşumunda Çanakkale savaşlarının belirleyici rolü olduğunu belirten Les Carlyon, başlangıçta “Avustralyalılar kendilerini Britanyalı gördüğü için Britanyalıların savaştığı bir savaşa katıldılar... Ancak savaş onların algılamalarını değiştirdi. İmparatorluğa sadık kalmakla birlikte Avustralyalı kimliği ön plana çıktı...Gelibolu kendilerine has kimliklerini belirlemede yardımcı oldu.”¹¹¹ Eskiden beri başlarında duran İngiliz müstemele idarecilerinin emrindeki bir millet olmaktan çıkarak, kendi millî ruh, mitoloji ve kimliklerini yarattılar. Çanakkale’de ölen askerlerin mezarları, kalanların anıları bunlara millî kimliklerini kazandırdı.¹¹² Basılan eserlerde Çanakkale önemli bir yer tuttu. *Official History of Australia in the War* adlı eserin on ikinci cildi Çanakkale’ye ayrıldı.¹¹³

1914’te 1.000.000 nüfusu olan Yeni Zelanda, I. Dünya Savaşına 100.000 kişilik bir kuvvet göndermiştir. Bu gücün 58.000’i ölmüş veya yaralanmıştır. Bu ülkede 20 ile 40 yaş arasındaki halktan her üç kişiden birisinin etkilenmesi anlamına gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı kahramanı olarak bilinen ve sonradan savaş karşıtlığı yapan Yeni Zelandalı Ormond Burton, “Anzak koyuna çıkarma yapılmasından Somme savaşı arasında bir yerde Yeni Zelanda farklı bir millet olarak ortaya çıkmıştır” diye belirtirken, diğerleri Çanakkale’yi “Yeni Zelanda’nın ateşle vaftizi” diye tanımlamışlardır.¹¹⁴ Çanakkale savaşları sırasında Yeni Zelanda birliklerinden 2.700’ü ölü ve 4.700’ü yaralı zayıf verirken, Avustralya kayıpları 26.000’i bulmuştur.¹¹⁵

Çanakkale savaşlarında savaştan tarafların “centilmence” savaştığını ifade eden çok sayıda kaynak bulunmaktadır. Bu kaynaklar savaştan tarafların savaşın ruhuna uygun çatışmalar ortaya koyduğunu belirtmiştir. Bir İtilaf subayına göre esir düşen düşmana Türkler “hoşça” davranmıştır. Savaş sırasında sadece esirlerden bir Hintli Sih’in öldürüldüğünü, onun da muhtemelen Almanlar tarafından öldürüldüğünü duyduğunu kaydetmiştir. Ona göre “Türk temiz savaşçı” idi.¹¹⁶ Bu dönemde Türkiye’de bulunan bir yabancıların kitabının ön sözünde Türklerin şu an düşmanları olmalarına rağmen

111 http://www.nla.gov.au/gallipolidespatches/4-australian_identity.html

112 Peter H. Hoffenberg, “Landscape, Memory and the Australian War Experience, 1915–1918,” *Journal of Contemporary History*, volume 36 (1), s. 122-124. Yazara göre Avustralyalıların “milliliğini” oluşturan şeyler “Aborjinlerin göçleri ve hacıları, öncüler, suçlular, Anzaklar ve hatta Gelibolu savaş alanlarını gezen turistler” idi. Gelibolu ve Batı cephesindeki savaş alanları Anzaklar için “Mekke” olmuştu ve her yıl buralara yakınlarını kaybedenler ve “mitoloji yapanlar” gelmeye başlamıştı.

113 “War Photography,” *The British Medical Journal*, volume 1, no. 3301 (5 April 1924), s. 636-637. Eserde 750 kadar Çanakkale savaşı fotoğrafı yer almaktadır.

114 <http://www.nzhistory.net.nz/classroom/event-anzacday>

115 <http://www.nzhistory.net.nz/classroom/event-anzacday>

116 Patterson, *With the Zionists in Gallipoli*, s. 200.

Türk askerinin “centilmence” savaştığını bilmekten mutlu olduğunu dile getirmiştir.¹¹⁷

Çanakkale savaşının sürdüğü günlerde Selanik’te bulunan bir gazeteci, “Türkler centilmence savaşmaktadır. Onların centilmence savaştığı Çanakkale ve Gelibolu’da bulunan her İngiliz subayı ve askerinin ifadesinde yer etmektedir” diye belirtmiştir.¹¹⁸ İtilaf güçlerine tıbbi destek veren birimleri Türklerin “temiz” savaştığını, hastane ve yaralılara zarar vermediğini ifade eden raporlar yazmışlardır. Yardımcı cerrahlardan Hubert Chitty, “Şanslıyız ki işlerimizi güvenlik içerisinde yürütüyoruz. Tıbbi işlerimiz düşmanın Cenevre hukukuna aykırı davranışından doğan herhangi bir eyleminden dolayı asla kesintiye uğramadı. Tüm açıklamalar göstermektedir ki Türkler son derece temiz savaşçılardır. Kesinlikle hastanelere ve hastane gemilerine saygı göstermekte ve yaralılarımızın kıyından hızlı uzaklaştırılmasına asla engel olmamaktalar. Hastane gemileri hiçbir saldırı olmaksızın kıyıya oldukça yakın demirlemekte ve gemiye indir bindir yapmaktadır” diye belirtmiştir.¹¹⁹ Binbaşı Begg’in bir Anzak ambulansı ile ilgili açıklamaları da Türklerin Çanakkale savaşı sırasında hastane ve hastane personeline karşı ne kadar insancıl davrandıklarını göstermektedir. Begg’e göre Anzak ambulansının çadırı Türk siperlerinin ateş menzili içerisinde olmasına rağmen, “Türkler bilerek tıbbi personele ateş” etmemişlerdir. Hatta Anzak hasta taşıyıcıları tıbbi personel bayrağını her zaman sallamak ihtiyacını dahi hissetmemişlerdir. Türkler hastane gemilerine top atmamışlardır. Sadece bir defasında, Türklerin ağır kayıplar verdiği bir mücadele sonrasında, muhtemelen Alman olan bir asker makineli tüfekle ateş etmiş, bir daha benzer bir olayla karşılaşmamışlardır.¹²⁰ Türk belgeleri Türklerin İtilaf hasta ve revirlerine gösterdiği itınayı İtilaf kuvvetlerinin kendi hasta ve hastanelerine göstermediğini kaydetmiştir. Bir defasında İngilizler sabit balonları yardımıyla Maydos kasabası civarında Kızılay bayrağı çekmiş hastaneye bombalayarak “30 kadar mecrûhu şehit etmişlerdir.”¹²¹

Türkler esir aldıkları düşman askerlerine iyi muamelede bulunmuş, onlara adeta esarete olduklarını unutturmıştır. Çavuş William Lindsey, “Esir düşmemin altıncı ayındayım, yaralandım ve Türklere esir düştüm. Ama nedense bir türlü kendimi esir

117 “The Dowager Marchioness of Dufferin and Ava”, *My Russian and Turkish Journals*, New York: Charles Scribner’s Sons, 1916, s. v.

118 “Narratives from the War”, *The American Journal of Nursing*, volume 16, no. 5 (February 1916), s. 424-425.

119 Hubert Chitty, “A Hospital Ship in the Mediterranean,” *The British Medical Journal*, volume 2, no. 2858 (9 October 1915), s. 529-531.

120 C. Mackie Begg, “Field Ambulance Work at Anzac,” *The British Medical Journal*, volume 2, no. 2866 (4 December 1915), s. 806-807.

121 *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2005, s. 92. Enver Paşa imzası taşıyan belgeye göre Osmanlı yetkilileri Amerikan sefaretî aracılığı ile İngilizlere haber göndererek, eğer tekrar hastanelere saldırılacak olunursa ellerindeki İngiliz esirlerine “bîl-mukabele en şedîd dedâbirin ittihazından geri durulmayacağı” bilgisi verilmiştir.

olarak görmüyorum. Şu anda hastanede yatıyorum ve başımda doktor beni muayene ediyor. Bir ara kendimi ülkeme döndüğümü zannettim. Doktorun “bugün nasılsınız?” demesiyle Türklerle birlikte olduğumu anladım. Şimdi kendimi sorguluyorum, biz onları barbar olarak tanıdık biz neydik acaba?... Onların ülkesini İngilizlerin tahrik ve kışkırtmaları ile işgale geldik onlar vatanlarını savunuyorlardı. Biz ise binlerce kilometre öteden geldik, size acı verdik, burada birçok kardeşimizin cesedini bıraktık, kendimi affetmeyeceğim ve çocuklarıma anlatacağım ki onlar sizinle dost ve kardeş olsunlar” diye yazmıştır.¹²²

Çanakkale savaşı süresince bazen savaşın en sıcak anlarında vatan ve can kurtarmak uğruna karşı tarafın imhası için her türlü yöntem kullanılmışsa da,¹²³ Türk askerlerinin, yaralı veya boğulmak üzere olan nice İngiliz ve diğer düşman askerini kurtarmak için tehlikeye atıldığı anlar olmuştur. Türklerin düşmana karşı en müşfik yaklaşımlarından birisi, düşmanın yenilgiyi benimseyerek Çanakkale'nin geçilmezliğini kabullenip geri çekildiğinde ortaya konmuştur. Düşmanın zayıfsız çekilmesine müsaade edilmiştir. İtilaf güçleri geri çekilmeyi önemli bir başarı addetmiştir. Düşmanın geri çekilirken gerisinde kurduğu manialar, lağımalar, gecenin karanlığı, gündüzün sisi ve silah atışları zayıfsız çekilmesini sağlamıştır. Türk birlikleri sahile ulaştığında düşmanın tamamen çekildiği ancak geride yüklü miktarda levazım malzemesi ve mühimmat bıraktığını görmüştür.¹²⁴ Daha savaşın hemen ardında, toprakları üzerinde ölen yabancı askerlere saygılı davranan Türkler, İtilaf askerlerinin mezarlarını “dikkatlice korumaya” gayret göstermişlerdir.¹²⁵

Savaş sırasında her iki kesim, “belki de savaşın kaderini paylaşmanın getirdiği bir yakınlaşma ve dostluğun” ortağı olmuşlardır.¹²⁶ Anzak askerlerinin Türkler için savaş esnasında tuttıkları günlük, yazdıkları şiir ve mektuplar, çizdikleri resim ve şekiller, onların Türklerle karşı duygularını yansıtmaktadır. Birçok defa bu askerler Türklerin kendi vatanları için savaşmalarını takdirle anarken, kendilerinin neden bu topraklarda savaşmak için geldiklerini sorgulamışlardır. Türklere karşı tanımı zor bir duygusallık ve yaklaşım hissetmişlerdir.¹²⁷ Yazılan bir şiirde Anzak askerlerinden C. E. W. B. Türklere ve Rhine'daki Alman müttefiklerine ağır yakıştırmalar söylense de kendi tecrübeleri ile test ettiği Türk “Abdul”ün “centilmenliğini” kabul etmiştir.¹²⁸

122 <http://www.57ncialay.com/mektup.htm>

123 Ruşen Eşref Ünaydın, *Çanakkale'de Savaşanlar Dediler Ki*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990, s. 12.

124 Fahri Belen, *Çanakkale Savaşı'ndan Alınan Dersler*, İstanbul: Yeditepe, 2009, s. 152-153.

125 “Narratives from the War,” *The American Journal of Nursing*, volume 16, no. 12 (Eylül 1916), s. 1212-1213. Kaynağa göre Amerikan elçiliği Gelibolu'da ölen İtilaf askerlerinin mezarlarının korunması için Türk otoritelerinin dikkatli davrandığını bildirmiştir.

126 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekatı (Haziran 1914-9 Ocak 1916)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1997, s. 249-250.

127 *The Anzac Book: Written and Illustrated in Gallipoli by the Men of Anzac*, New York: Funk & Wagnalls Company, 1916, s. 23-37.

128 *The Anzac Book*, s. 59.

Anzak askerleri Türk askeri “Abdul”ün şehit düşmesi ile ilgili olarak kaleme aldıkları “Abdul” başlıklı şiirde;¹²⁹

*“We’ve drunk the boys who rushed the hills,
Tepelere seğirden çocukları sarhoş etmişdik,
The men who stormed the beach,
Sahile hücum eden adamlar,
The sappers and the A.S.C.,
İstihkâmcılar ve A.S.C.’ler,
We’ve had a toast for each;
Her birimiz diğerimiz için kadeh kaldırdı
And guns and stretcher-bearers;
Ve silahlar ve sedye taşıyanlar
But, before the bowl is cool,
Fakat, cephe soğumadan önce,
There’s one chap I’d like to mention,
Bir centilmenden bahsetmek isterim,
He’s a fellow called Abdul.
Abdul diye çağrılan bir “arkadaş”.*

*We haven’t seen him much of late-
Onu son zamanlarda görmemiştik-
Unless it be his hat,
O şapkası değilse,
Bobbing down behind a loophole...
Bir tepeciğin gerisinde inip çıkarken...
And we mostly blaze at that;
Ve biz çoğunlukla ona ateş ederdik;
But we hear him wheezing there at nights,*

* “Abdul” Anzak askerlerinin Türk askerlerini tanımlamada söylediği genel bir isim.

129 *The Anzac Book*, s. 58.

*Ama duyardık ki geceleri orada ıslık çalardı.
 Patrolling through the dark,
 Karanlıkta nöbet tutarken,
 With his signals—hoots and chirrup—
 “Bağırta ve çağırta” işaretleriyle,
 Like an early morning lark.
 Sabahın erken öten kuşları gibi.*

*We’ve heard the twigs a-crackling,
 Çöplerin çatırdayarak kırıldığını duyardık,
 Az we crouched upon our knees,
 Dizlerimiz üzerine çömeldiğimizde,
 And his big, black shape went smashing,
 Ve onun büyük siyah yapısı ezerek giderdi.
 Like a rhino, through the trees.
 Ağaçlar arasında bir gergedan gibi,
 We’ve seen him (Abdul) ,flung in, rank on rank,
 O’nun siperleri delerce geçtiğini görmüştük,
 Across the morning sky;
 Sabahın gökyüzüne karşı;
 And we’ve had some pretty shooting,
 Ve birkaç güzel atış yapmıştık,
 And—he knows the way to die.
 Ve—o ölmesini bilen biriydi.
 Yes, we’ve seen him dying there in front—
 Evet, onu en önde öliürken görmüştük—
 Our own boys died there, too—
 Bizim çocuklar da orada ölmüşlerdi—
 With his poor dark eyes a-rolling,
 Onun zavallı kara gözleri kapanırken,
 Staring at the hopeless blue;*

Ümitsiz maviye bakarak;
 With his poor maimed arms a-stretching
 Yara, bereler içindeki kolları yana düşerken
 To the God we both can name...
 İkimizin de çağırdığı Tanrı için...
 And it fairly tore our hearts out;
 Ve bu kalplerimizi oldukça burkmuştu;
 But it's in the beastly game.
 Fakat her şey canavarca oyun içinde."

İngiltere'de Çanakkale savaşlarının kaybedilmesindeki nedenleri, sorumluları ve eksikliklerini ortaya koymak üzere 1917'de oluşturulan komisyon tıbbi konuları da araştırmıştır. Komisyon Çanakkale savaşları sırasında herhangi bir kimyasal silah kullanımı konusunda bir kayda yer vermemiştir.¹³⁰ Yeni Zelanda Savaş Gazileri Kurulu'ndan W. N. Abbott'ın araştırmalarına göre Yeni Zelanda askerlerinde Harb-i Umumi'de görev yapıp, ülkelerine sağ dönenlerin 1931 yılı Mart ayına kadar % 32'sinin solunum yolları hastalıklarına bağlı rahatsızlıklardan dolayı öldüğü belirtilmiştir. Bu ölümlerin savaş sırasında maruz kalınan "gaz" saldırılarından olduğu iddia edilmiştir. Ancak Abbott'a göre Yeni Zelanda askerleri Çanakkale ve Filistin cephelerinde asla gaza maruz kalmamışlardı. Bunların gaz servisinde buldukları ve gaza maruz kaldıkları cephe Fransa'daki Batı cephesi idi.¹³¹ Çanakkale'de İtilaf kuvvetlerinin "yeşil" renkte gaz çıkaran mermiler ile "muhnik gaz neşreden mermiler" attığını belirten Osmanlı belgeleri bulunmaktadır.¹³²

Albay Patterson'a göre Gelibolu savaşları sırasında ne Türkler ve ne de İngilizler zehirli gaz, kimyasal, yakıcı sıvılar ve diğer "diabolical inventions" kullanmışlardır.¹³³ İngiliz *The British Medical Journal*'da sık sık savaştaki tıbbî durum hakkında istatistikî ve açıklayıcı bilgilere yer verilmiştir. Bu yazılarda yaralı askerlerin yaraları ve hastalıkları ile ilgili açıklamalarda bulunulmuş ancak kimyasal silah kullanımına

130 "The Dardanelles Expedition: The Medical Arrangements," *The British Medical Journal*, volume 2, no. 3073 (22 November 1919), s. 685-686.

131 W. N. Abbott, "Sequelae of War Gas Poisoning," *The British Medical Journal*, volume 2, no. 4053 (10 September 1938), s. 597.

132 *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2005, s. 209, 257. Belge düşmanın muhnik (boğucu) gaz kullanmasına karşın Türklerin böyle bir gaz kullanmaya başlamadığını belirtmektedir.

133 Patterson, *With the Zionists in Gallipoli*, s. 174-175.

dair kayıtlar yer almamıştır.¹³⁴ Avustralya gazetelerinin de sık sık yazdığı gibi, Türkler Çanakkale savaşları sırasında, yüksek yerlerdeki konumlarına rağmen kimyasal gaz kullanımına yanaşmamışlardır.

Sonuç

Emperyalist çıkarların, ırkçılık boyutunda milliyetçilik akımlarının, büyüklük ve zenginlik hirsının, şan ve şöret peşinde gitmenin, siyasi bloklaşmanın, aşırı realist uluslararası ilişkilerin, gizli hesaplaşmaların ve açık düşmanlıkların yarattığı I. Cihan Harbi'nin ilk yılı içerisinde savaşan taraflar insan ve madde zenginliklerinin önemli bir kısmını tüketmiş bulunuyorlardı. Kısa sürede bitecek denen savaş kilitlenmişti ve her geçen gün kayıpların artmasına yol açmaktaydı. İtilaf güçleri, özellikle İngilizler, Çanakkale üzerinden bir cephe açarak İstanbul'u almayı, Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakmayı, Balkanlara baskı uygulayarak kendi taraflarına çekmeyi, Rusya ile iletişim ve ulaşım bağlarını güçlendirerek Merkezi kuvvetleri çembere almayı böylece de savaşı kısa sürede kendi lehlerine sonuçlandırmayı ummuşlardı.

İtilaf güçlerinin Çanakkale Savaşlarından bekledikleri umutlar Türk ordusunun deniz ve kara savaşlarında gösterdiği başarılar ile Çanakkale'nin sularına gömülmüştür. I. Dünya Savaşı bu cephedeki ağır insan ve madde kayıpları da eklenerek daha kanlı olmuş, kısaltılması düşünülürken en azında iki yıl daha uzamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda yenik sayılsalar da Türkler büyük bir zafer kazanarak, son asırlarda düştükleri askerî başarısızlıklarını tam telafi etmese de gurur duyacakları bir zafer kazanmışlardır. Bu zafer gelecekte Milli mücadeleyi zafere götürecektir Mustafa Kemal'in askerî yönünü ve kabiliyetini ön plana çıkararak, Kurtuluş Savaşı'nın liderliğine yükselmesine katkıda bulunmuştur. Türk milleti Çanakkale Savaşları ile vatan ve millet anlayışını daha bir içten hissetmiş, Misak-ı Milli içerisinde tam bağımsızlık ilkesini benimsemiştir. Çanakkale zaferi modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması sürecinde önemli bir rol oynamıştır.

Çanakkale cephesinde umduğunu bulamayan İtilaf güçleri, askerî bir hezimet yaşadıkları gibi, çok sayıda asker ve büyük miktarda mühimmatını kaybetmiştir. Yenilginin etkisiyle İtilaf güçlerinin önde gelen siyasileri güç ve prestijlerini yitirmişlerdir. Ancak İtilaf güçleri yanında savaşan ve kurulma aşamasında olan bir takım ülkeler, hezimetini faydaya döndürmesini bilmişlerdir. Cephede Türklere karşı savaşan Avustralyalı ve Yeni Zelandalı askerler (Anzaklar) gelecekte ülkelerinin bir tarih kazanımına katkı sağlamışlardır. Çanakkale'de savaşan Anzaklar ülkelerinin bağımsız birer devlet olarak kurulmasında ihtiyaç duyulan askerî eylemleri ve "kahramanlıkları" elde etmişlerdir.

134 "French Wounded in the Dardanelles," *The British Medical Journal*, volume 2, no. 2849 (1 August 1915), s. 234-235.

KAYNAKÇA

- "Cholera and The Dardanelles," *The British Medical Journal*, volume 1, no. 2836 (8 May 1915), s. 813-815.
- "Cholera and The Dardanelles," *The British Medical Journal*, volume 1, no. 2838 (22 May 1915), s. 898-899.
- "French Wounded in the Dardanelles," *The British Medical Journal*, volume 2, no. 2849 (1 August 1915), s. 234-235.
- "French Wounded in the Dardanelles," *The British Medical Journal*, volume 2, no. 2849 (1 August 1915), s. 234-235.
- "Narratives from the War," *The American Journal of Nursing*, volume 16, no. 5 (February 1916), s. 424-425.
- "Narratives from the War," *The American Journal of Nursing*, volume 16, no. 12 (Eylül 1916), s. 1212-1213.
- "The Dardanelles Expedition: The Medical Arrangements," *The British Medical Journal*, volume 2, no. 3073 (22 November 1919), s. 685-686.
- "The Dardanelles Expedition: The Medical Arrangements," *The British Medical Journal*, volume 2, no. 3073 (22 November 1919), s. 685-686.
- "The Dowager Marchioness of Dufferin and Ava," *My Russian and Turkish Journals*, New York: Charles Scribner's Sons, 1916, s. v.
- "Wartime Suffering in Turkey," *Current History*, 6:2:1 (July 1917), s. 169.
- "Wartime Suffering in Turkey," *Current History*, New York, 6: 2: 1 (July 1917), s. 170.
- "Wartime Suffering in Turkey," *Current History*, New York, 6: 2: 1 (July 1917), s. 169-171.
- 1915'te Çanakkale'de Türk*, Ankara: Milli Müdafaa Vekâleti, 1957.
- Abbott, W. N. "Sequelae of War Gas Poisoning," *The British Medical Journal*, volume 2, no. 4053 (10 September 1938), s. 597.
- Addison, Paul, *Churchill: The Unexpected Hero*, Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Aldcroft, Derek Howard, *The European Economy, 1750-1914: A Thematic Approach*, Manchester: Manchester University Press, 1994.
- Altıntaş, Ahmet, *Çanakkale İngiliz Orduları Başkomutanı Ian Hamilton'un Çanakkale Savaşları Raporu*, Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, 1999.
- Armstrong, H. C. *Grey Wolf: Mustafa Kemal, and Intimate Study of a Dictator*, London: Methuen & Co. Ltd., 1932.
- Armstrong, H. C. *Türkiye Nasıl Doğdu?*, hazırlayan Metin Martı, İstanbul: Arma Yayınları, 1997.
- Aybars, Ergün, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1986.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal, 1881-1914*, cilt 1, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994.

- Baş, Ersan ve Nurcan Bal, *Muavenet-i Milliye ve Goliath'ın Batırılışı*, İstanbul: Piri Reis Araştırma Merkezi, 2006.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâp Tarihi*, cilt III, kısım II, Ankara: Türk Tarih Kurumu, ts.
- Begg, C. Mackie, "Field Ambulance Work at Anzac," *The British Medical Journal*, volume 2, no. 2866 (4 December 1915), s. 806-807.
- Belen, Fahri, *Çanakkale Savaşı'ndan Alınan Dersler*, İstanbul: Yeditepe, 2009.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekatı*, cilt 51, kitap 1, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekatı (Haziran 1914-9 Ocak 1916)*, cilt v, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1997.
- Birinci Dünya Savaşında Çanakkale Cephesi (04 Haziran 1915—09 Ocak 1916)*, cilt v, kitap III, Ankara: Genelkurmay Personel Başkanlığı, 2012.
- Black, Jeremy, *European Warfare, 1815-2000*, London: Palgrave Macmillan, 2001.
- Chitty, Hurbert, "A Hospital Ship in the Mediterranean," *The British Medical Journal*, volume 2, no. 2858 (9 October 1915), s. 529-531.
- Cleveland, William L. *A History of the Modern Middle East*, Oxford: Westview Pres, 1994.
- Crammond, Edgar, "The Cost of the War," *Journal of the Royal Statistical Society*, 78:3 (Mayıs 1915), s. 369-371.
- Çulcu, Murat, *İkdâm Gazetesi'nde Çanakkale Cephesi: 3 Kasım 1914—3 Şubat 1916 Haber-Yorum-Bildiri-Röportaj-Gözlem ve Anılar*, cilt 1, İstanbul: Denizler Kitabevi, 2004.
- Darkot, Besim, "Çanakkale," *İslam Ansiklopedisi*, Eskişehir: M. E. B., 1988.
- Dawson, R. MacGregor, "The Cabinet Minister and Administration Winston S. Churchill at the Admiralty, 1911-1915," *The Canadian Journal of Economics and Political Science*, 6:3 (August 1940), s. 351-352.
- Dinç, Sait, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Adana: Nobel Kitabevi, 2004.
- Eraslan, Cezmi, "World War I and Turkey," *The Turks*, volume 4 (2002), s. 417.
- Erickson, Edward J. "One More Push: Forcing the Dardanelles in March 1915," *The Journal of Strategic Studies*, 24: 3 (September 2001), s. 158-176.
- Eroğlu, Hazma, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara: Savaş Yayınları, 1990.
- Fromkin, David, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, New York: Avon Books, 1989.
- Herwig, Holger H. *The Outbreak of World War I*, Lexington, D. C. Heath and Company, 1991.
- Hoffenberg, Peter H. "Landscape, Memory and the Australian War Experience, 1915—1918," *Journal of Contemporary History*, volume 36 (1), s. 122-124.
- <http://64.233.179.104/search?q=cache:0Cl5eSgA6kUJ:www.canakkale.gen.tr/eng/closer/closer6.html+gallipoli+wars&hl=tr&gl=tr&ct=clnk&cd=3>
- <http://www.57ncialay.com/hava.htm>, erişim tarihi, 05.07, 2013.
- <http://www.57ncialay.com/mektup.htm>, erişim tarihi, 03.04.2013.

- <http://www.anzacsite.gov.au/5environment/bravery.html>, erişim tarihi 24.02.2015.
- <http://www.anzacsite.gov.au/5environment/submarines/ae2.html>, erişim tarihi 24.02.2015.
- <http://www.firstworldwar.com/atoz/dardanellescommission.htm>, erişim tarihi 24.02.2015.
- http://www.firstworldwar.com/battles/overview_gf.htm, erişim tarihi, 24.02.2015.
- <http://www.firstworldwar.com/bio/kitchener.htm>, erişim tarihi, 24.02.2015.
- <http://www.iit.edu/~agunsal/canakkale/canwar.html>, erişim tarihi, 07.03.2013.
- http://www.nla.gov.au/gallipolidespatches/1-15-the_evacuation.html, erişim tarihi 17.11.2013.
- <http://www.nla.gov.au/gallipolidespatches/1-gallipoli.html>, erişim tarihi, 24.02.2015
- http://www.nla.gov.au/gallipolidespatches/4-australian_identity.html, erişim tarihi, 17.11.2013.
- <http://www.nzhistory.net.nz/classroom/event-anzacday>, erişim tarihi 13.09.2013.
- <http://www.nzhistory.net.nz/Gallery/Anzac/ANZACes.htm>, erişim tarihi, 24.02.2015.
- <http://www.ozbird.com/oz/anzac.htm>, erişim tarihi 12.11.2013.
- <http://uyg.tsk.tr/ataturk/ataturk.asp>, erişim tarihi 23.02.2015
- İğdemir, Uluğ, "Atatürk'ün Anafartalar Gurubu Komutanlığından İstifasına Dair Bazı Belgeler," *Bellekten*, cilt xxxıı, no. 128 (Ekim 1968), s. 479.
- İğdemir, Uluğ, "Atatürk'ün Anafartalar Muharebelerine Ait Hatıraları," *Bellekten*, cilt xıı, sayı 281 (1943), s. 2.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Atatürk*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1971.
- Kaylan, Aziz, *Çanakkale İçinde Vurdular Beni*, İstanbul: Tercüman, 1976.
- Kennedy, Paull, *The Rise and Fall of the Great Powers*, New York: Wintage Books, 1989.
- Kent, Marian, "Great Britain and the End of the Ottoman Empire, 1900-1923," *Great Powers and the Ottoman Empire*, editor Marian Kent, London: Frank Cass, 1996, s. 177-178.
- Kodaman, Bayram, "Harp, Büyük Devletler, Çanakkale Muharebeleri," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi: Çanakkale Zaferinin 80. Yıldönümü Özel Sayısı*, cilt x, sayı 30 (Kasım 1994), s. 551.
- Kurtcephe, İsrail, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ankara: Alp Yayınevi, 2007.
- Kurtoğlu, Fevzi, *Çanakkale ve 18 Mart 1915*, İstanbul: Deniz Matbaası, 1935.
- Marriott, "The Problems of the Near East: The Latest Phase, s. 172-173.
- Merriman, John, *A History of Modern Europe: From the Renaissance to the Present*, London: Norton and Company, 1996.
- Mayor, Arno J. "The Short-War Illusion," *The Outbreak of World War I*, editör Holger H. Herwig, Toronto: D. C. Heath and Company, 1991, s. 24-31.
- O'Brien, Patrick, *Economic Growth in Britain and France, 1780-1914: Two Paths to the Twentieth Century*, New York: Allen and Unwin, 1978.
- Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2005.

- Özkaya, Yücel, Mehmet Saray, Mustafa Balcıoğlu, Cezmi Eraslan, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2003.
- Patterson, J. H. *With the Zionists in Gallipoli*, London: Hutchinson & Co., 1916.
- Rudhart, Alexander, *Twentieth Century Europe*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1986.
- Safran, Mustafa, "Bir Kahramanın Doğuşu, Çanakkale Savaşı ve Sonuçları," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi: Çanakkale Zaferinin 80. Yıldönümü Özel Sayısı*, cilt x, sayı 30 (Kasım 1994), s. 576.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*, İstanbul: İmge, 2000.
- Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, cilt 2, İstanbul: e yayınları, 1983.
- Suphi, Hamdullah, "Çanakkale," *Devrin Yazarlarının Kalemıyla Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, hazırlayan Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci, Abdullah Uçman, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992, s. 51-53.
- The Anzac Book: Written and Illustrated in Gallipoli by the Men of Anzac*, New York: Funk & Wagnalls Company, 1916.
- Tonjoroff, Svetozar, "Russia's Struggle for an Outlet," *North American Review*, 201 (January/June 1915), s. 530.
- Turan, Refik ve Diğerleri, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2003.
- Turan, Refik, "Tarihi Seyir ve Çanakkale'de Değişen Tarih," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi: Çanakkale Zaferinin 80. Yıldönümü Özel Sayısı*, cilt x, sayı 30 (Kasım 1994), s. 562-563.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İştittiklerim*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- Ünal, Mehmet Ali, "Çanakkale Savaşları ve Sömürgeciliğin Sonu," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi: Çanakkale Zaferinin 80. Yıldönümü Özel Sayısı*, cilt x, sayı 30 (Kasım 1994), s. 568.
- Ünaydın, Ruşen Eşref, *Çanakkale'de Savaşanlar Dediler Ki*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.
- Willcox, Walter F. "Military Losses in the World War," *Journal of the American Statistical Association*, volume 23, no. 163 (September 1928), s. 304-305.
- Willcox, Walter F. "Population and the World War: A Preliminary Survey," *Journal of the American Statistical Association*, volume 18, no. 142 (June 1923), 699-712.
- Winter, J. M. "The Impact of the First World War on Civilian Health in Britain," *The Economic History Review, New Series*, volume 30, no. 3 (August 1977), s. 487-488.
- Woods, H. Charles, "The Dardanelles Campaign," *Journal of Royal Central Asian Society*, 2:4, 1915, s. 139-153.
- Yıldız, Cemalettin, *Çanakkale Seddülbahir Kahramanları*, İzmir, Emre Basımevi, 2005.
- Zürcher, Erik J. *Turkey: A Modern History*, London: I. B. Tauris Publishers, 1997.

Ek

Punch, 19 Ocak 1916

Yukarıdaki karikatürde İngiltere’de yayınlanan mizah dergisi *Punch*’ın 19 Ocak 1916 tarihli sayısında Sultan ile Alman İmparatorunun Çanakkale Zaferine bakışı sergilenmiştir. Sultanın “İngilizleri denize döktüm, beni kutla!” yollu heyecanına şaşkınlıkla cevap veren İmparator, “neden bu kadar dikkatsizsin, *orası onların elementi!*” karşılığını vermiştir.

